Godina XXXV/2016

Broj 3

Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694
UDK: 343

Urednice
Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija
Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija
Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija
Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium
Sanja Ćopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija
Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija
Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD
Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja Luci, Bosna i Hercegovina
Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka
Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina
Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD
Slobodan Uzelac, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Hrvatska
Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije
Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik
Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher
Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694
UDK: 343

Editors
Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosiphy, University of Belgrade, Serbia
Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction
Ana Batrićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia
Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia
Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium
Sanja Ćopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia
Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia
Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia
Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia
Slađana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia
Janko Međedović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia
Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia
Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD
Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja Luka, Republic of Srpska
Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia
Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany
Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD
Slobodan Uzelac, Faculty for Education and Rehabilitation, University of Zagreb, Croatia
Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction
Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor
Milka Raković

Computer Typesetting
Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
godina XXXV / broj 3 / 2016

S A D R Ž A J

Vesna Gojković, Aleksandra Narančić, Jelena Dostanić
NARCIZAM I SAMOPOŠTOVANJE U SVETU FACEBOOKA 7

Milena Milićević
PROMENA DINAMIKE PORODIČNIH AKTIVNOSTI
U PORODICAMA DECE S CEREBRALNOM PARALIZOM 19

Aleksandar Jugović, Biljana Simeunović–Patić, Jasenka Jugović
"LOGIKA" DRUŠTVENE DESTRUKCIJE: NASILJE I MOĆ 33

Dragana Čvorović
IMPLICIT OF RIGHTS TO A FAIR TRIAL AND CASUISTRY
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS 43

Vladan Joldžić, Vera Stanković
O USPOSTAVLJANJU, TE POTREBAMA I MOGUĆNOSTIMA
DALJEG RAZVOJA KAZNENOPRAVNE ZAŠTITE
ŽIVOTNE SREDINE 55

Hajdana Glomazić, Olivera Pavićević
MEDIJI I NASILJE: NASILJE U MEDIJIMA
ILI NASILNI MEDIJI 71

Milica Kovačević, Marija Maljković
PROGANJANJE-KRIMINOLOŠKI I KRIVIČNOPRAVNI
ASPEKTI 85

Ana Bilinović, Milena Kojić
DEVIJANTNOST I KRIMINALITET U PERSPEKTIVI
ŽIVOTNOG CIKLUSA 99

Vladan Ivanović
ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE U EVROPSKOM PRAVU 111

PRIKAZ KONFERENCIJE
Nikola Vujičić, Reana Bezić
BALKAN CRIMINOLOGY
Crime and Criminology in the Balkans 123

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 7-18
Originalni naučni rad
UDK: 316.776:004.738.5]:159.964.21
159.923.2/.3.075

NARCIZAM I SAMOPOŠTOVANJE U SVETU FACEBOOKA*

Vesna Gojković*
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Aleksandra Narančić*

Jelena Dostanić*
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Sve masovnije korišćenje društvenih mreža dovelo je do pojave novih modela prezentovanja selfa. Međutim, ovaj fenomen je još uvek nedovoljno psihološki istražen. Našim istraživanjem pokušali smo utvrditi da li osobine ličnosti utiču na korišćenje facebooka. Uzorak je činilo 68 mladića i 85 devojaka iz Novog Sada, koji su testirani primenom Upitnika za merenje narcizma NPI-40, RSES-om za merenje samopoštovanja i Karpenterovim upitnikom za merenje sklonosti ka korišćenju facebooka.

Rezultati su pokazali da je veća aktivnost na facebooku pozitivno povezana sa narcizmom i negativno sa samopoštovanjem. Osobine narcizma značajno su povezane i sa samopromocijom i sa traženjem emocionalne podrške korišćenjem facebooka, dok je nisko samopoštovanje značajno povezano samo sa samopromocijom na ovoj društvenoj mreži. Nisu utvrđene značajne polne razlike u odnosu na narcizam. Devojke koriste facebook prvenstveno radi samopromocije, što se može dovesti u vezu sa značajno nižim samopoštovanjem. Nalazi uglavnom potvrđuju početne pretpostavke o modelima self - prezentacije na facebooku.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS
* E-mail: vesna_gojkovic@vektor.net
* E-mail: naranciccaca@gmail.com
* E-mail: jelena.dostanic.sm@gmail.com

KLJUČNE REČI: facebook / narcizam / samopoštovanje / NPI – 40 / RSES

1. UVOD

Savremeni fenomen virtuelne stvarnosti i virtuelnog identiteta koji je rezultat masovnog korišćenja različitih društvenih mreža, sve više privlači pažnju stručne, psihološke javnosti. Gotovo opsesivna potreba ljudi da elektronskim putem, bez ličnog kontakta i često sa nepoznatim ljudima, grade komunikacione mreže i realizuju lične i socijalne potrebe, postavlja nove granice u definisanju identiteta modernog čoveka (Toma & Hancock, 2013). Jedna od prvih i prilično raširenih društvenih mreža, jeste facebook. Nije retko danas čuti krilaticu: "ako nisi na facebook-u, ne postojiš". Nesporno je da se razmena poruka putem facebooka odvija brže, efikasnije i ekonomičnije, ali sva je prilika, da je ova primarna svrha danas u drugom planu. Pored nesumnjivog uticaja koje korišćenje facebooka ima u društvenim sferama, a koji se očitava kao sticanje profita ili političke koristi (marketing, politika, biznis), u prvom planu se nalazi izuzetan značaj koji facebook ima u ličnom životu korisnika (Willson et al, 2012). Podatak da preko 800 miliona ljudi aktivno koriste ovu društvenu mrežu, i da taj broj raste, ukazuje na ozbiljnost fenomena facebooka, a klinički izveštaji o zavisnosti od interneta, dovode do toga da se on razmatra u okviru opsesivno - kompulsivnih ponašanja koja su u osnovi bihejvioralnih adikcija (Hupli et al, 2016).

Neka istraživanja na adolescentima, govore o postojanju 'digitalnog selfa', koji se značajno razlikuje od realnog (Banks, 2015). Ovaj 'network model' selfa je deo ukupnog identiteta, a nastao je zahvaljujući mogućnostima koje elektronski sistem mreža nudi, u kojem pojedinac kreira sebe nezavisno od stvarnog života i mogućnosti. Posledica je gubitak bliskosti koji je moguć samo u realnom životu, a koji je neophodan za svaki vid lične i socijalne ostvarenosti. U tradicionalnom kliničkom smislu, takav disocirani model ponašanja bi bio maladaptivan i disfunkcionalan: integrisan self koncept je preduslov mentalnog zdravlja. Međutim, u savremenim uslovima, on je deo opšte kulture – multifrenije (Banks, 2015; Dimitrijević, 2008), koja podrazumeva nekoherentnost identiteta kao uslov socijalne prihvatljivosti (Gergen, 1991). Moglo bi se reći i da je to (adaptibilni?) odgovor na zahteve i dostupna tehnološka sredstva moderne civilizacije, koju odlikuje brz način života, često menjanje različitih uloga uz visoko postavljene kriterijume uspeha. Biti savršen, u svakom smislu, biti uspešan bez obzira na moguću cenu, posedovati umesto pripadati, materijalno kao mera svih stvari - su samo neke od proklamovanih vrednosti, koje nije jednostavno dostići. Nesumnjivo je lakše prividno ih ponuditi drugima u imaginarnom svetu, kao što su društvene mreže, nego u stvarnom, fizički i materijalno opipljivom i proverljivom kontekstu. Te vrednosti, čija je osnova egocentrizam i nesposobnost emocionalnog ulaganja u druge ljude, Kristofer Laš još krajem prošlog veka, opisuje kao vrednosti današnje, narcističke kulture (Lash, 1979).

Tako na primer, Raskin i Terry, odbacujući dotada isključivo klinički kontekst narcizma, istražuju narcizam kao interpersonalnu osobinu ličnosti, koju definišu autoritarnost, sujeta, egzibicionizam, superiornost, privilegovano pravo, manipulativnost i samopouzdanje (Raskin &Terry, 1988). U prosečnim vrednostima, ove osobine označavaju meru zdravog, poželjnog samoljublja (pozitivnog doživljaja selfa). Međutim, već početkom ovog veka, meta – analiza rezultata studija koje su koristile ovaj pristup tokom 25 godina u SAD, ukazala je na linearni porast narcizma kod mladih (Foster, Campbell, & Twenge, 2003), posebno kod žena (Twenge, 1997, 2006). Da 'zlo bude veće', različite studije su pokazale da je narcizam povezan sa hostilnošću (Rhodewalt & Morf, 1995), nedostatkom empatije (Watson, Grisham, Trotter, & Biderman, 1984), željom za slavom (Young & Pinsky, 2006) impulsivnošću (Vazire & Funder, 2006), agresivnim ponašanjem - posebno kada se osećaju odbijenim ili povređenim (Bushman & Baumeister, 2002; Twenge & Campbell, 2003; Locke, 2008). Narcizam, zajedno sa makijavelizmom i subkliničkom psihopatijom čini osnovu socijalno averzivnog karaktera, koji nosi naziv 'mračna trijada' (Paulhus & Williams, 2002).

Kao moguće objašnjenje ovih nalaza, autori navode uticaje mas medija, elektronske "kulture", predominaciju površnih i lažnih (parasocijalnih) društvenih vrednosti, posebno u SAD (Twenge et al, 2008, 2011). Imajući u vidu da su narcistične osobe željne samopromocije i divljenja od strane drugih, i da im facebook performanse omogućavaju da efikasno realizuju ove potrebe (Mehdizadeh, 2010), smatrali smo da bi bilo interesantno utvrditi *da li zaista veći stepen narcizma predviđa i veću sklonost ka korišćenju facebooka*. Takođe, interesovalo nas je i *koje narcističke osobine se mogu dovesti u vezu sa motivacijom da se koristi facebook* – u cilju samopromocije ili potragom za emocionalnom podrškom. Konačno, obzirom na paradigmu da je u osnovi stabilnog identiteta samopoštovanje (Mehdizadeh, 2010; Rozenberg, prema Zhao et al, 2008), i da su ranije studije potvrdile da je narcističko samoljublje (samopouzdanje) odlika ljudi sa niskim samopoštovanjem (Campbell & Foster, 2007; Marshall et al, 2015; Morf, Horvath & Torchetti, 2011), pokušali smo da utvrdimo *da li i u kakvoj su vezi narcističke osobine ličnosti i samopoštovanje u odnosu na sklonost ka korišćenju facebooka*. Naš *cilj* je bio i da utvrdimo u kojoj meri su ove osobine izražene na našem uzroku, kao i da li postoje značajne polne razlike.

2. METOD

Uzorak su činila 153 ispitanika iz Novog Sada, prosečno starih 20 godina, 68 muškaraca i 85 devojaka. Oni su testirani primenom Upitnika za merenje narcizma NPI – 40 (Raskin & Terry, 1988; α=0.91), koji meri sedam osobina: autoritarnost, sujeta, egzibicionizam, superiornost, privilegovano pravo, manipulativnost i samopozdanje. Primenjen je i Upitnik za merenje samopoštovanja RSES (Rozenberg, 1965; α=0.69) koji je unidimenzionalan. Sklonost ka korišćenju facebooka merena je primenom upitnika o korišćenju facebooka (Carpenter, 2011; α=0.85), koji je preveden sa engleskog jezika za potrebe istraživanja i koji meri

sklonost ka samopromociji i sklonost ka traženju emocionalne podrške. Svi upitnici su u Likert formi petostepenog izbora odgovora.

3. REZULTATI

3.1. Rezultati deskriptivne statistike

Tabela 1. Minimalne i maksimalne vrednosti, aritmetičke sredine i standardne devijacije

	Min.	Maks.	**AS**	SD
Narcizam ukupni	65	198	**125.63**	21.4
Autoritet	13	40	25.48	5.7
Samopouzdanje	10	30	19.97	3.60
Superiornost	5	25	16.07	3.64
Egzibicionizam	9	33	19.8	4.89
Koristoljublje	5	25	15.75	3.68
Sujeta	3	15	8.55	3.14
Privilegovano pravo	6	30	20	4.61
Samopoštovanje	16	37	**23.73**	3.83
Sklonost ka korišćenju Facebook-a	20	76	**37.37**	11.27
Samopromovisanje	12	50	24.78	8.49
Emocionalna podrška	8	29	12.59	4.06

Min – minimalna vrednost; **Maks** – maksimalna vrednost; **AS** – aritmetička sredina; **SD** – standardna devijacija

Iz tabele se može videti da su ispitanici u natprosečnoj meri narcistični, da imaju prosečno izraženo samopoštovanje i sklonost ka korišćenju facebooka. Odlikuje ih narcistička osobina autoritet, a potom samopouzdanje i egzibicionizam, kao i sklonost ka samopromociji na facebooku.

3.2. Rezultati korelacione analize

Primenom Pirsonovog bivarijantnog korelacionog metoda utvrdili smo da postoji statistički značajna pozitivna korelacija narcizma i sklonosti ka korišćenju facebooka ($r=.26$; $p<0.01$). Korelacije izmedju osobina narcizma i dimenzija sklonosti ka korišćenju facebooka su prikazani u tabeli 2:

Tabela 2. Korelacije osobina narcizma, samopoštvanja i dimenzija sklonosti ka korišćenju facebooka

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Korišćenje facebook-a											
2. Samopromovisanje	,954**										
3. Emocionalna podrška	,779**	,556**									
4. Samopoštovanje	-,206*	-,208**	-,137								
5. Narcizam	,261**	,268**	,163*	-,057							
6. Autoritet	,030	,053	-,028	,114	,800**						
7. Samopouzdanje	,023	,002	,060	-,068	,636**	,509**					
8. Superiornost	,219**	,214**	,159*	-,133	,765**	,522**	,483**				
9. Egzibicionizam	,469**	,494**	,266**	-,035	,746**	,452**	,247**	,494**			
10. Koristoljublje	,058	,042	,073	-,001	,688**	,547**	,434**	,397**	,398**		
11. Sujeta	,316**	,323**	,199*	-,103	,650**	,342**	,203*	,469**	,637**	,361**	
12. Privilegovano pravo	,223**	,228**	,142	-,141	,768**	,519**	,415**	,578**	,507**	,400**	,417**

* p< 0,05; ** p<0,01

Iz tabele se vidi da narcistične osobe koje odlikuje egzibicionizam, osećanje superiornosti, sujete koriste facebook radi lične promocije, ali i usled traženja emocionalne podrške. Ličnoj samopromociji na mreži teže osobe koje imaju nisko izraženu osobinu privilegovano pravo. Prema jačini dobijenih korelacija, izdvaja se osobina egzibicionizma i povezanost sa samopromocijom.

3.2.1. Povezanost narcizma i samopoštovanja

Suprotno očekivanom, rezultati su pokazali da ne postoji povezanost ove dve varijable (r= -.06 p=0.482). U skladu sa tim, ni jedna narcistička osobina nije značajno povezana sa osobinom samopoštovanja, iako moramo primetiti da je smer svih korelacionih koeficijenata negativan.

3.2.2 Povezanost samopoštovanja i sklonosti ka korišćenju facebooka

Rezultati korelacione analize prikazani su u Tabeli 2, a pokazuju da osobe koje su sklone da koriste facebook, prvenstveno radi samopromocije, imaju nisko samopoštovanje.

3.3. Utvrđivanje statistički značajnih polnih razlika prema merenim varijablama

Primenom t-testa, pokušali smo da utvrdimo da li se muškarci i žene u našem uzorku statistički značajno razlikuju prema merenim varijablama. Rezultati su pokazali da, kada je reč o *narcizmu*, devojke imaju veća prosečna postignuća na ukupnom skoru narcizma i skoro na svim dimenzijama, osim na dimenzijama autoritet i samopouzdanje, gde mladići postižu više skorove. Primenom t-testa,

utvrdjeno je da su opisane razlike statistički značajne na osobinama egzibicionizma (t=3.525; p<0.01), sujete (t=2.605; p<0.01) i privilegovano pravo (t=2.805; p<0.01).

U odnosu na *samopoštovanje*, utvrđeno je da mladiće u statistički značajno većoj meri odlikuje ova osobina od devojaka (t=3.399; p<0.01).

Konačno, postoje statistički značajne polne razlike i u odnosu na *sklonost ka korišćenju facebooka*: devojke su aktivnije na ovoj društvenoj mreži (t=5.45 p<0.01), bilo u cilju samopromocije (t=1.71 <0.01), bilo radi traženja emocionalne podrške (t=5.45 <0.01).

3.4. Povezanost narcizma, samopoštovanja i korišćenja facebook-a na muškom i ženskom poduzorku

Obzirom da su rezultati t – testa na nezavisnim uzorcima pokazali da se mladići i devojke međusobno razlikuju u odnosu na sva tri konstukta, želeli smo da proverimo kakve su relacije merenih konstrukata na posebnim poduzorcima. Stoga je sprovedena korelaciona analiza na poduzorcima muškaraca i žena i uporedni rezultati su prikazani u tabeli 3 (boldirani su oni koeficijenti koji se najviše razlikuju kod muškaraca u odnosu na žene).

Kada su u pitanju *muškarci*, u odnosu na ukupan uzorak, nije dobijena značajna povezanost između ukupnog narcizma i korišćenja facebooka, kao ni sa njegovim facetama. Takođe, na muškom poduzorku nije dobijena povezanost superiornosti i privilegovanog prava sa korišćenjem facebooka, što je bio slučaj na ukupnom uzorku. Povezanost sujete sa ukupnim skorom na skali i skorom na podskalama korišćenja facebooka je ostala značajna samo kod muškaraca. Naravno, treba imati u vidu da je gubitku značajnosti pojedinih koeficijenata korelacije doprinelo i smanjenje broja stepeni slobode, ali je u većini slučajeva koeficijent ipak dosta opao (na primer, sa r=.218 na r=.141 između superiornosti i ukupnog skora na skali korišćenja facebooka).

Tabela 3. Povezanost narcizma i samopoštovanja sa korišćenjem facebooka-a kod muškaraca i žena

	Korišćenje facebook-a		Samopromovisanje		Emocionalna podrška	
	M	*Ž*	*M*	*Ž*	*M*	*Ž*
Samopoštovanje	-,023	-,167	-,008	-,160	-,047	-,119
Narcizam	**,208**	**,244***	**,181**	**,285****	,207	,082
Autoritet	-,003	,178	**-,009**	**,250***	,010	-,014
Samopouzdanje	,078	,017	,027	,024	,162	-,001
Superiornost	,141	,204	**,108**	**,218***	,170	,105
Egzibicionizam	,409**	,403**	,425**	,438**	**,264***	**,198**
Koristoljublje	-,004	,078	-,045	,081	,079	,043
Sujeta	**,319****	**,204**	,296*	,234*	**,280***	**,076**
Privilegovano pravo	,196	,090	,173	,112	,190	,018

*p<0,05; **p<0,01; **M** – muškarci; **Ž** – žene

Na *ženskom poduzorku* je zadržana povezanost ukupnog skora na narcizmu i na podskali egzibicionizam sa korišćenjem facebookaa i samopromovisanjem. Takođe,

kod devojaka je zadržana, u odnosu na ceo uzorak, i povezanost superiornosti sa samopromovisanjem. Za razliku od ukupnog uzorka, kod devojaka je dobijena značajna povezanost autoriteta sa samopromovisanjem, kao motivom u korišćenju facebooka. Sa druge strane, ono što je interesantno je to što kod devojaka nije dobijena nijedna značajna povezanost ukupnog narcizma ili njegovih indikatora sa emocionalnom podrškom kao motivacijom za korišćenje facebooka. Odnosno, kod devojaka narcizam, autoritet, superiornost, egzibicionizam i sujeta isključivo određuju to da će koristiti facebook u svrhe samopromocije.

I konačno, kada je reč o polnim razlikama, one se ogledaju u tome što su ukupan narcizam, autoritet i sujeta osobine koje određuju učestalost korišćenja facebooka, i to posebno u svrhe samopromovisanja kod devojaka. Međutim, narcizam, odnosno njegova dva indikatora egzibicionizam i sujeta su kod muškaraca faktori koji, pored toga što određuju korišćenje facebooka u svrhe samopromocije, doprinose traženju emocionalne podrške na društvenim mrežama.

Kada je u pitanju povezanost samopoštovanja sa korišćenjem facebooka, nisu dobijeni statistički značajni koeficijenti ni na poduzorku muškaraca ni na poduzorku žena.

4. DISKUSIJA

U ovom radu pokušali smo da utvrdimo moguću povezanost nekih psiholoških osobina sa sklonošću ljudi da koriste društvenu mrežu facebook. Na našem govornom području, koliko je nama poznato, istraživanja ovog problema su retka, dok na anglosaksonskom govornom području mnogobrojne studije ukazuju da se postepeno razvija *psihologija facebooka* (Willson et al, 2012). Obzirom da su opisana ponašanja korisnika podudarna sa opisom narcističke ličnosti (koja živi narcističkoj kulturi), naš prvi cilj bio je da na domaćem uzorku proverimo ovu pretpostavljenu povezanost. Drugo, imajući u vidu da je samopoštovanje jedna od osnovnih odrednica integrisanog i adaptibilnog selfa, a da savremeni kulturološki izazovi grade drugačije obrasce ponašanja, naš cilj je takđe bio da utvrdimo vezu između samopoštovanja sa sklonošću da se koristi facebook, ali i sa narcizmom.

Dobijeni rezultati su potvrdili osnovnu hipotezu da narcizam i njegove osobine određuju sklonost ka korišćenju facebooka i to kako radi samopromocije, tako i radi traženja emocionalne podrške. Ovu povezanost definišu osobine superiornosti, sujete i naročito egzibicionizma u odnosu na obe motivacione facebook komponente, dok niska izraženost privilegovanog prava odlikuje težnju ka samopromociji. U tom kontekstu, može se reći da je i traženje emocionalne podrške na facebooku zapravo jedan vid histrioničnog traženja pažnje, njihov 'emocionalni status' je deo ukupnog egzibicionizma i grandioznosti. Jasno je da samopromocija kojom treba zadobiti divljenje i veliki broj 'lajkova' isključuje ponašanja koja bi eventualno izazvala drugačije reakcije ljudi, koja nisu (još uvek) socijalno poželjna, kao što je direktno postavljanje sebe iznad drugih.

U jednom australijskom istraživanju (Ryan & Xenos, 2011), na uzorku od 1158 adolescenata, utvrđeno je da osobe koje koriste facebook odlikuje narcizam,

ekstroverzija, niska savesnost i socijalna usamljenost. Kao što navode neki autori (Buffardy & Campbell, 2008), narcističke osobine koje su u osnovi strukture ličnosti nastoje da se ispolje u svim oblastima, pa i na društvenim mrežama. Istovremeno, prevalenca narcisa – korisnika dovodi do predominacije ovog tipa ponašanja kojima se drugi korisnici prilagođavaju. Stoga se može govoriti o narcističkoj kulturi i na društvenim mrežama. Interesantno je da su autori, pokušavajući da determinišu neki specifičan tip ličnosti koji preferira facebook, uglavnom koristili petofaktorski model, ali su rezultati bili neočekivano slabi i nedosledni. Neki su pokazali da se tip aktivnosti na facebooku mogu dovesti u vezu sa crtama ličnosti, pa tako ekstraverti nastoje da imaju što veći broj prijatelja, četuju i učestvuju u 'grupama', dok emocionalno nestabilne osobe postavljaju 'zidove' pre nego što direktno komuniciraju (Amichai-Hamburger et al., 2002; Amichai-Hamburger & Vinitzky, 2010; Ross et al, 2009). Drugi autori nisu našli prisustvo ni jedne značajne povezanosti između pet velikih osobina ličnosti i korišćenja facebooka, ili su dobijane niske značajne korelacije sa ekstroverzijom, što navodi na zaključak da odgovore treba tražiti u manje opštim, specifičnijim crtama ličnosti, kao narcizam, stidljivost, usamljenost slično (Ross et al, 2009).

Rezultati našeg istraživanja koji se odnose na crtu narcizma, pokazali su da je narcizam natprosečno izražen, pri čemu dominiraju osobine autoritet i samopouzdanje, što je u skladu sa ranijim istraživanjima kod nas (Gojković i Dostanić, 2015), ali i u zapadnim zemljama (Twenge et al, 2006). Uprkos tome što su devojke imale veća postignuća na skoro svim dimenzijama narcizma i ukupnom skoru, utvrđeno je da je narcizam u jednakoj meri odlika oba pola. Medjutim, devojke su značajno više sklone egzibicionizmu, sujeti i privilegovanom pravu. Ovi nalazi govore o postojanju tipičnog adolescentskog profila koji odlukuju specifičan odnos prema autoritetu i visok stepen samopouzdanja, koji izrasta iz svojevrsne adolescentske egocentričnosti i samoljublja. U literaturi, ove narcističke osobine pripadaju setu benignog narcizma, što daje donekle optimističku prognozu (Back, Schmuckle & Egloff, 2010; Hill & Lapsley, 2015; Küfner et al, 2013). Narcističke osobine koje su se pokazale kao diferencijalne odlike ženskog pola, mogu ukazati na značajne izmene u odnosu na tradicionalno shvatanje polnih uloga: da li je sklonost devojaka da se eksplicitno prikazuju u cilju neprekidnog divljenja, odnosno, da li njihov stav da bez obzira na cenu treba doći do onoga što misle da im pripada – odgovor na izmenjene socijalne imperative? Da je reč o površnom, simplifikovanom i otuđenom ponašanju, koje nema dodira sa realnim selfom, govori i nalaz da ih odlikuje nisko samopoštovanje, kao i veća sklonost od muškaraca da budu na facebooku, prvenstveno radi samopromocije. U tom smislu, moguće je da se radi o kompenzatornom mehanizmu, gde se protiv unutrašnjeg osećanja praznine, neuspešnosti, inadekvatnosti i inferironosti koriste dostupni i socijalno poželjni supstituti koji ne zahtevaju previše ulaganja. Prema nekim našim ranijim istraživanjima (Mitić, Gojković i Đurić, 2014) mogli bismo reći da se kod mladih radi o izmenjenom doživljaju sistema vrednosti. Dodatne argumente koji govore u prilog ovom objašnjenju nalazimo u rezultatima koji su dobijeni testiranjem druge psihološke varijable – samopoštovanja.

Kao što je ranije rečeno, neki prethodni nalazi su pokazali da postoji negativna korelacija izmedju sklonosti da se koristi facebook i samopoštovanja (Mehdizadeh, 2010; Zhao, Grasmuck & Martin, 2008), što je potvrdjeno i našim istraživanjem. Nisko samopoštovanje je odlika osoba koje koriste facebook radi lične samopromocije, a ne radi emocionalne podrške. Samopoštovanje se definiše kao evaluacija sopstvene vrednosti, pri čemu se smatra da svaki čovek ima potrebu da zadrži ili poveća samopoštovanje (Branden, 2001). Shodno tome, osobe teže pozitivnom samopromovisanju, kako u offline, tako i u online svetu, pri čemu je ta težnja izraženija ukoliko je realno osećanje slabije. Takođe, istraživanja su pokazala da je nisko samopoštovanje i odlika narcističkih osoba (Raskin, Novacek & Hogan, 1991). Pri tome se navodi da postoje različiti tipovi samopoštovanja, kao što su na primer, sigurno i defanzivno (Jordan, Spencer, Zanna, Hoshino-Brown & Correll, 2003). Za razliku od sigurnog tipa, kada osoba veruje u sebe nezavisno od potvrde drugih, defanzivno samopoštovanje odlikuje nesigurne osobe koje stalno traže potvrde od drugih ljudi.

Međutim, nalaz koji smo mi dobili a koji je suprotan rezultatima na anglosaksonoskom području (Marshall et al, 2015; Rhodewalt et al, 1995), jeste odsustvo povezanosti izmedju narcizma i samopoštovanja. Istovremeno, visok stepen narcizma i nisko samopoštovanje, kao i pripadnost ženskom polu, su značajni prediktori korišćenja facebooka. Po svoj prilici, samopouzdanje narcisa je nezavisno od samopoštovanja. Razlika je u tome što je samopoštovanje zasnovano na realnim dostignućima i vrednostima, dok je samopouzdanje narcisa lažno, često se zasniva na strahu od neuspeha, gde je fokus samo na sebi, jer je posledica narcističke reinvesticije libida u sebe. Jačina njihovog selfa zavisi od uspeha samopromocije, odnosno gratifikacije potrebe da im se dive. Moguće je da je iz tog razloga narcizam značajno povezan sa obe motivacione komponente za korišćenje facebooka, dok je nisko samopoštovanje povezano prvenstveno sa samopromocijom.

Na kraju, osnovni zaključak istraživanja i odgovor na postavljeni problem rada, je da 'online' život preferiraju osobe, prvenstveno ženskog pola, sa izraženim narcizmom i niskim samopoštovanjem. Međutim, treba imati u vidu da veličina i struktura uzorka ne dopušta generalizcije, kao i to da je moguće da bi se drugačiji rezultati dobili primenom nekih drugih mernih instrumenata za merenje samopoštovanja ili merenjem sklonosti ka korišćenju neke druge društvene mreže. Ipak, imajući u vidu da su istraživanja fenomena korišćenja društvenih mreža kod nas relativno retka, smatramo da dobijeni rezultati podstiču dalja istraživanja.

5. LITERATURA

(1) Amichai-Hamburger, Y., Wainapel, G., & Fox, S. (2002). On the Internet no one knows I'm an Introvert: Extroversion, Neuroticism, and Internet interaction.*Cyber Psychology and Behavior*, 5, 125–128.

(2) Amichai-Hamburger, Y., & Vinitzky, G. (2010). Social Network and Personality. *Computers in Human Behavior, 26* (6), 1289 – 1295.

(3) Back, M. D., Schmukle, S. C., & Egloff, B. (2010). Why are Narcissists so Charming at First Sight? Decoding the Narcissism–popularity Link at Zero Acquaintance. *Journal of Personality and Social Psychology, 98,* 132– 145.
(4) Banks, J. (2015). *Multimodal, Multiplex, Multispatial: A Network Model of the Self*, New Media & Society, Published online before print October 7, 2015.
(5) Branden, N. (2001). *The Six Pillars of Self-Esteem*, Bantam
(6) Buffardi, L.,E., & Campbell, W.K. (2008). Narcissism and social networking web sites. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *34*, 1303-1314.
(7) Bushman, B. J., & Baumeister, R. F. (2002). Does Self-love or Selfhate lead to Violence? *Journal of Research in Personality*, *36*, 543–545.
(8) Campbell, W. K., & Foster, J. D. (2007). The narcissistic self: background, an extended agency model, and ongoing controversies. In C. Sedikides, & S. Spencer (Eds.), *Frontiers in social psychology: the self* (pp. 115–138). Philadelphia, PA: Psychology Press.
(9) Carpenter J. (2011). „Narcissism on Facebook: Self-promotional and anti-social behavior", *Personality and Individual Differences 52 (2012): 482–486*
(10) Dimitrijević, A. (2009). Multiphrenia chronica (in obs), *Psihijatrija danas*, *41* (1), 65 – 79.
(11) Foster, J. D., Campbell, W. K., & Twenge, J. M. (2003). Individual differences in narcissism: Inflated self-views across the lifespan and around the world. *Journal of Research in Personality*, *37*, 469–486.
(12) Gergen KJ. (1991). *The Saturated Self. Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books
(13) Gojković, V. i Dostanić, J. (2015). Narcizam kao indikator maladaptivnih formi ponašanja, u M. Hugson, i Z. Stevanović (Ur.) *Kriminal i društvo Srbije: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine*, 123-150. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
(14) Hill, P.L. & Lapsley, D.K. (2015) Adaptive and Maladaptive Narcissism in Adolescent Development, In C. T. Barry, P. Kerig, K. Stellwagen & T.D. Barry (Eds.). *Implications of narcissism and Machiavellianism for the development of prosocial and antisocial behavior in youth***.** Washington, D.C.: APA Press.
(15) Hupli, A., Didžiokaitė, G., Ydema,M. (2016). Toward the Smarter Use of Smart Drugs Perceptions and Experiences of University Students in the Netherlands and Lithuania, *Contemporary Drug Problems*, *43* (3), 242-257.
(16) Jordan, C. H., Spencer, S. J., Zanna, M. P. (2003). " "I Love Me... I Love Me Not". Implicit Self-Esteem and Defensiveness". *Motivated Social Perception: The Ontario Symposium 9*. Mahwah, NJ: Erlbaum. pp: 117-145.
(17) Küfner, A. C. P., Nestler, S., & Back, M. D. (2013). The two pathways to being an (un-)popular narcissist. *Journal of Personality, 81,* 184–195.
(18) Lasch, K. (1979). *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*, W.E.Norton
(19) Locke, D. (2008). Aggression, narcissism, self-esteem, and the attribution of desirable and humanizing traits to self versus others, *Journal of Research in Personality 43,* 99–102.
(20) Marshall, T.C., Lefringhausen, K., Ferenczi, N. (2015). The Big Five, self-esteem, and narcissism as predictors of the topics people write about in Facebook status updates, *Personality and Individual Differences*, *85*, 35 – 40.
(21) Mitić, A., Gojković, V. i Đurić, V. (2014) Osobine ličnosti i interpersonalne strategije. (In: Franceško, M. (Ed), *Vrednosne orijentacije mladih u Vojvodini: Stanje i perspektive*. (pp. 19 - 43). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić
(22) Mehdizadeh, S. (2010). Self-presentation 2.0: Narcissism and self-esteem on Facebook, *Cyber Psychology, Behavior, and Social Networking*, *13*, 357–364.

(23) Morf, C. C., Horvath, S., & Torchetti, L. (2011). Narcissistic selfenhancement: tales of (successful?) self-portrayal. In M. D. Alicke, & C. Sedikides (Eds.), *Handbook of self-enhancement and self-protection* (pp. 399–424). New York: Guilford.
(24) Paulhus, D. L, & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality, 36*, 556–563.
(25) Raskin, R., Novacek, J., Hogan, R. (1991). Narcissism, Self-Esteem, and Defensive Self Enhancement. *Journal of Personality, 59*, 19-38.
(26) Raskin, R., & Terry, H. (1988). A principle-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity, *Journal of Personality and Social Psychology*, *54*, 890–902.
(27) Rhodewalt, F., & Morf, C. C. (1995). Self and interpersonal correlates of the narcissistic personality inventory. *Journal of Research in Personality*, *29*, 1-23.
(28) Ross, C., Orr, E. S., Sisic, M., Arseneault, J. M., Simmering, M. G., & Orr, R. R. (2009). Personality and motivations associated with Facebook use. *Computers in Human Behavior*, *25*, 578–586.
(29) Rosenberg, M. (1965). 'Society and the Adolescent Self-Image. Princeton, NJ: Princeton University Press. In Skues, J. L., Williams, B., Wise, L. (2012). The Effects of Personality Traits, Self-Esteem, Loneliness, and Narcissism on Facebook Use Among University Students. *Computers in Human Behavior* 28: 2414-2419.
(30) Ryan,T., & Xenos,S. (2011). Who Uses Facebook? An Investigation into the Relationship Between the Big Five, Shyness, Narcissism, Loneliness and Facebook Usage. *Computers in Human Behavior*, *27*, 1658–1664.
(31) Toma, C.L., Hanckok, J.T. (2013). Self-Affirmation Underlies Facebook Use, *Personality and Social Psychological Bullten*, *39*(3), 321 – 331.
(32) Twenge, J. M. (2006). *Generation Me: Why today's young Americans are more confident, assertive, entitled—and more miserable than ever before*. New York, NY: The Free Press.
(33) Twenge, J. M. (1997). Changes in masculine and feminine traits over time: A meta-analysis. *Sex Roles, 36*, 305–325.
(34) Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2003). Isn't it fun to get the respect that we're going to deserve? Narcissism, social rejection, and aggression. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29*, 261–272.
(35) Twenge, J.M. (2011). Narcissism and culture. InW. K. Campbell & J. D.Miller (Eds.), *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder* (pp. 202–209). Hoboken, NJ: Wiley.
(36) Young, S. M., & Pinsky, D. (2006). Narcissism and celebrity. *Journal of Research in Personality, 40*, 463–471.
(37) Vazire, S., & Funder, D. C. (2006). Impulsivity and the self-defeating behavior of narcissists. *Personality and Social Psychology Review, 10*, 154–165.
(38) Watson, P. J., Grisham, S. O., Trotter, M. V., & Biderman, M. D. (1984). Narcissism and empathy: Validity evidence for the narcissistic personality inventory. *Journal of Personality Assessment*, *45*, 159-162.
(39) Willson, R.E., Gosling, S.D., & Graham, L.T.(2012). A Review of Facebook Research in the Social Sciences, *Perspectives on Psychological Science*, *7*(3), 203-220.
(40) Zhao, S., Grasmuck, S., & Martin, J. (2008). Identity construction on Facebook: digital empowerment in anchored relationships. *Computers in Human Behavior, 24*, 1816–36.

NARCISSISM AND SELF-RESPECT IN THE FACEBOOK UNIVERSE

Massive use of social networks unveiled a completely novel mode of self-presentation. Nevertheless, there is no comprehensive psychological explanation of the phenomenon. This study investigated whether certain personality traits affect the modes of Facebook use. A sample consisting of 68 young males and 85 young females from Novi Sad, Serbia was probed with Narcissism Personality Inventory, Rosenberg's Self-Esteem Scale, and Carpenter's Scale of Facebook Behavior. Our data indicate that greater Facebook activity was positively correlated with narcissism and negatively correlated with self-esteem. Narcissism was significantly correlated with both self –promotion and with seeking support from other, while low self-esteem was significantly correlated only with self-promotion. There was no evidence of gender-related difference with respect to narcissism. Predominant self-promotion Facebook activity among the girls could be attributed to their significantly lower scores on self-respect. Thus, our data are in general agreement with the assumption about self-presentation Facebook use.

KEYWORDS: Facebook / Narcissism / self-respect / NPI – 40 / RSES

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 19-32
Originalni naučni rad
UDK: 316.811-053.2-056.24(497.11)

PROMENA DINAMIKE PORODIČNIH AKTIVNOSTI U PORODICAMA DECE S CEREBRALNOM PARALIZOM*

Milena Milićević*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Cilj istraživanja je bio da se ispita promena dinamike porodičnih aktivnosti u svakodnevnom životu porodica sa detetom s cerebralnom paralizom u odnosu na porodice sa detetom tipičnog razvoja. Uzorak ovog deskriptivnog, transverzalnog i komparativnog istraživanja je činilo 110 porodica sa detetom s cerebralnom paralizom i 134 porodica sa detetom tipičnog razvoja. Primenjen je Upitnik o participaciji deteta u porodičnim aktivnostima (Child-PFA; Axelsson & Wilder 2014). Rezultati su pokazali da su se članovi porodice sa detetom tipičnog razvoja češće bavili zajedničkim aktivnostima u zatvorenom ili na otvorenom, organizovanim aktivnostima, da su češće zajedno izlazili i odlazili na odmor ili vikend nego članovi porodice sa detetom s cerebralnom paralizom. Kao prediktori promena potvrđeni su frekventnost obavljanja rutinskih poslova, zajedničkih porodičnih izlazaka i odlazaka na odmor ili vikend, odnosno vremenski i finansijski zahtevnije aktivnosti koje podrazumevaju bolju dostupnost informacija i transporta i širu socijalnu mrežu. Empirijski je potvrđeno da su posledice prisustva cerebralne paralize vidljive u dinamici porodičnih aktivnosti.

KLJUČNE REČI: porodica / porodično okruženje / dinamika porodičnog života / porodične aktivnosti / cerebralna paraliza

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS
* E-mail: mileninaadresa@gmail.com

UVOD

Porodična paradigma razmatra porodičnu jedinicu kao grupu članova u interakciji koji funkcionišu u okviru šire društvene mreže i koji se razvijaju tokom životnog ciklusa porodice (Sholevar & Perkel 1990). Ovi autori dodaju još i da se porodična jedinica može posmatrati i kao primarna jedinica prilagođavanja i funkcionisanja u okviru koje pojedinac dobija podršku za očuvanje svog zdravstvenog statusa, te u slučaju njenog izostanka, trpi posledice disfunkcionalnosti ili bolesti (Sholevar & Perkel 1990). Pored toga, porodice su i dinamički sistemi. Svaki član porodice utiče svojim ponašanjem na ponašanje ostalih članova porodice (Bulić et al. 2012). Promene koje se dešavaju u spoljašnjem okruženju imaju uticaj na uloge i strukturu porodice, bilo da te promene dolaze iz političkog, kulturnog, socijalnog ili ekonomskog konteksta (Žegarac et al. 2014). I dok su promene sastavni deo životnog ciklusa svake porodice, potrebno je naglasiti da se pred porodice sa decom sa smetnjama u razvoju svakodnevno stavljaju i drugačiji razvojni zadaci i brojni izazovi. Naime, kako uočavaju Žegarac, Džamonja Ignjatović i Milanović (2014), diskriminacija vezana za ometenost deteta, heterogenost smetnji u razvoju, prisustvo rizika od socio-ekonomskih teškoća većeg stepena, potreba za povećanom, produženom ili celoživotnom negom, specifičnosti odnosa sa postojećim službama i institucijama koje postoje u datoj zajednici, zajedno menjaju i usložnjavaju ravojni životni ciklus ovih porodica.

Porodični život na svakodnevnom nivou održavaju dnevne rutine, odnosno aktivnosti koje se dosledno i na odgovarajući način sprovode. Ovim aktivnostima se priključuje dete i u njima učestvuje. Na taj način, porodične aktivnosti predstavljaju kontekstualni faktor razvoja deteta i njegovog fizičkog, socijalnog i psihičkog funkcionisanja u kontekstu porodičnog sistema (Axelsson et al. 2013), a sama participacija u porodičnom okruženju postaje važan faktor biopsihosocijalnog razvoja deteta kao zdrave, nezavisne jedinke i aktivnog člana društva (Milićević et al. 2011).

U porodicama sa detetom sa ometenošću, svakodnevna porodična dinamika se menja, a obrasci porodičnog života prilagođavaju njegovom funkcionisanju (Axelsson et al. 2013). Dimenzije promena koje zahvataju porodični život se mogu uočiti i u promenama dinamike, prvenstveno frekventnosti javljanja porodičnih aktivnosti. Porodične aktivnosti se smatraju neizostavnim delom svakodnevnog života porodice i podrazumevaju one "aktivnosti koje se odvijaju u porodici, tačnije nešto što porodica čini zajedno u svakodnevnom životu kada dva ili više članova porodice učestvuju" (Axelsson 2014, p. 12).

Prema rezultatima istraživanja frekventnosti javljanja, većina porodičnih aktivnosti se odvija češće u životu porodice sa decom tipičnog razvoja u poređenju sa porodicama sa decom sa teškom intelektualnom i višestrukom ometenošću (Axelsson & Wilder 2014). Kako navode autori, u ovoj eksplorativnoj, deskriptivnoj i komparativnoj studiji je učestvovalo 60 roditelja dece sa različitim

dijagnozama, između ostalih s cerebralnom paralizom, sa rezidualnim postencefalitičnim stanjima i sa kombinovanim stanjima motoričke i intelektualne ometenosti (Axelsson & Wilder 2014, p. 15). Od ispitivane 53 aktivnosti, 25 su imale statistički veću frekventnost u grupi porodica sa decom tipičnog razvoja, uglavnom iz domena aktivnosti na otvorenom i organizovanih aktivnosti, kao što su igranje sa drugom decom napolju, odlazak na igralište, igre loptom i zajednički odlazak na slobodne aktivnosti brata ili sestre. S druge strane, u grupi porodica sa decom sa teškom intelektualnom i višestrukom ometenošću, kod četiri od 53 upoređivanih aktivnosti, zabeležena je statistički veća frekventnost: gledanje filma i slušanje muzike, kao aktivnosti u zatvorenom prostoru, popodnevni odmor kao rutinska aktivnost, i odlazak u šetnju kao aktivnost na otvorenom. Osim toga, i pored vremena i truda koje porodice sa decom sa smetnjama u razvoju ulažu kako bi prilagodili obrasce porodičnog života funkcionisanju i potrebama svog deteta, nivo uključenosti u porodične aktivnosti dece sa teškom intelektualnom i višestrukom ometenošću je niži u poređenju sa decom tipičnog razvoja (Axelsson et al. 2013). Porodično okruženje i svakodnevne aktivnosti porodičnog života mogu da pruže mogućnosti deci sa ometenošću, uključujući cerebralnu paralizu, da se aktivno priključe. Porodična dinamika, prema mišljenju jednog broja autora, može da ima i presudan uticaj na participaciju u aktivnostima slobodnog vremena (King et al. 2006; Palisano et al. 2011). Porodična dinamika svoj uticaj ostvaruje kroz porodične navike, tako što pruža i obezbeđuje prilike za aktivno uključivanje, zatim i kroz vreme koje članovi porodice provode u zajedničkim rekreativnim ili slobodnim aktivnostima, naročito onim neformalnim (Imms et al. 2009).

Poznato je da cerebralna paraliza često uzrokuje višestruku ometenost koja zahvata funkcionisanje osobe u svim domenima svakodnevnog života. Kao najčešći motorički poremećaj u detinjstvu (Pakula et al. 2009), odnosno jedan od najčešćih etioloških faktora poremećaja u motoričkom ponašanju, cerebralna paraliza ograničava razvoj sposobnosti sa svim posledicama koje prate, otežavaju ili onemogućavaju motorno, kognitivno, intelektualno, emocionalno i socijalno funkcionisanje ovih osoba i vodi ka stalnoj potrebi za intenzivnom i kontinuiranom somatopedskom podrškom (Milićević et al. 2011). Poređenjem zbirnih podataka relevantnih funkcionalnih domena kod ispitanika s cerebralnom paralizom (*Telesne funkcije i strukture*, *Aktivnosti i učestvovanje*, *Faktori okruženja*, sve prema ICF Checklist 2.1a), potvrđeno je da je cerebralna paraliza praćena brojnim telesnim oštećenjima i poremećajima koji ometaju funkcionisanje ovih osoba u socijalnoj sredini (Nedović et al. 2012). Uz to, kako ovi autori navode, okolina, stavovi i barijere predstavljaju dodatne faktore koji ograničavaju njihovo funkcionisanje i dovode ih do nivoa povremene ili stalne socijalne inkompetencije. Dakle, život osoba s cerebralnom paralizom prati visoki rizik za razvoj sekundarnih stanja koja kompromituju funkcionalne sposobnosti, aktivnosti svakodnevnog života, kao i socijalnu participaciju, a negativno se odražavuju na kvalitet života (Svien et al. 2008). Pregledom dostupne literature, uočeno je da istraživanja prvenstveno prate porodičnu dinamiku jer se na taj način stiče uvid u to da li i koliko često dete objektivno ima priliku da bude uključeno. Stepen uključenosti deteta u datoj situaciji, pak, pruža mogućnost da se odgovori na pitanja o subjektivnom aspektu participacije (Granlund et al. 2012). Međutim, nedostatak istraživanja koja su se

eksplicitno bavila porodičnim aktivnostima u populaciji dece s cerebralnom paralizom otežava da se značajni faktori ovom prilikom identifikuju i izdvoje. Imajući u vidu važnost porodičnog okruženja kao primarnog sredinskog okruženja svakog deteta, pitanje koje se postavlja jeste na koji način prisustvo cerebralne paralize, kao višestruke ometenosti, dovodi do promena u dinamici porodičnog života izraženoj kroz frekventnost porodičnih aktivnosti kao njenoj objektivnoj dimenziji i u kojim domenima su te promene najuočljivije.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj, zadaci, hipoteza i tip istraživanja

Cilj istraživanja je da se ispita dinamika porodičnih aktivnosti u svakodnevnom životu porodica sa detetom s cerebralnom paralizom. Izdvojena je frekventnost, odnosno učestalost aktivnosti koje se javljaju u porodičnom životu. Istraživačkim zadatkom je predviđeno da se utvrde i uporede frekventnosti aktivnosti koje se javljaju u porodičnom životu porodica sa detetom s cerebralnom paralizom i porodica sa detetom tipičnog razvoja.

Postavljena je hipoteza prema kojoj postoje razlike između frekventnosti porodičnih aktivnosti ove dve grupe.

Istraživanje je planirano i sprovedeno kao neeksperimentalno, deskriptivno, eksplorativno, fundamentalno, transverzalno i komparativno.

Opis uzorka

Uzorkom je obuhvaćeno ukupno 244 porodica sa decom oba pola, starosti od sedam do 18 godina, koje žive na teritoriji Republike Srbije. Celokupan uzorak je podeljen u dve grupe. Prvu grupu je činilo 110 porodica sa detetom s cerebralnom paralizom (CP grupa), dok je drugom, kontrolnom grupom obuhvaćeno 134 porodica sa detetom tipičnog razvoja (TR grupa).

Tabela 1 prikazuje osnovne karakteristike porodica koje su činile uzorak istraživanja. Najzastupljenije su dvoroditeljske porodice koje čine 80% CP grupe, odnosno 82,8% TR grupe. Jednoroditeljske porodice 20% CP grupe (ukupno 22 porodice, i to 17 sa majkom i pet sa ocem kao samim roditeljem), odnosno 17,2% TR grupe (23 porodice sa majkom). Kada je reč o broju dece, procentualno najzastupljenije su porodice sa dva deteta koje čine 46,4% CP grupe, odnosno 56,0% TR grupe. Imajući u vidu distribucije uzorka prema navedenim porodičnim karakteristikama, može se zaključiti da su grupe ujednačene prema broju roditelja (p = 0,687, ϕ = -0,04) i prema broju dece u porodici (p = 0,280, V = 0,13).

Tabela 1. Struktura i komparacija distribucije uzorka u odnosu na karakteristike porodice

	CP grupa		TR grupa				
Karakteristika	*n*	%	*n*	%	χ^2 (*df*)	*p*	ϕ / *V*
Porodica							
dvoroditeljska	88	80,00	111	82,84			
jednoroditeljska	22	20,00	23	17,16	0,16 (1)	0,687	-0,04[a]
Broj dece u porodici							
jedno	42	38,18	39	29,10			
dvoje	51	46,36	75	56,00			
troje	13	11,82	18	13,43			
četvoro i više	4	3,64	2	1,47	3,83 (3)	0,280	0,13[b]

Napomena: CP grupa – Grupa porodica sa detetom s cerebralnom paralizom (n = 110); TR grupa – Grupa porodica sa detetom tipičnog razvoja (n = 134).
[a]Navedena je ϕ vrednost. [b]Navedena je *V* vrednost.

Mesto i vreme istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu od juna 2014. godine do aprila 2015. godine na teritoriji 32 opštine Republike Srbije. Prema mestu stanovanja, najveći broj porodica, njih 100 (41%), dolazi iz opština Beogradskog regiona. Na teritoriji regiona Južne i Istočne Srbije je stanovalo 69 porodica (28,2%). Ukupno 39 porodica (16%) je iz sledećih opština regiona Vojvodine. Najmanji broj porodica, njih 36 ili 14,8% stanuje u regionu Šumadije i Zapadne Srbije.

Instrumenti i načini prikupljanja podataka

Opšte socio-demografske karkteristike su prikupljene upitnikom koji je sačinjen za potrebe ovog istraživanja. Uključena su pitanja o osnovnim karakterisitkama dece, roditelja i porodice u celini. Tačnije, prikupljeni su podaci o polu i uzastu deteta. Deo pitanja se odnosio i na porodične karakteristike: broj članova porodice i njen sastav, tip naselja, visina porodičnih prihoda, materijalno stanje i uslovi stanovanja.

Materijalno stanje je subjektivno procenjeno na trostepenoj skali (ispod proseka, prosečno, iznad proseka), prvenstveno uzimanjem u obzir visine mesečnih prihoda domaćinstva, prosečne visine prihoda po članu domaćinstva, rešenosti stambenog pitanja i posedovanja automobila. Uslovi stanovanja su subjektivno ocenjeni na trostepenoj skali (ispod proseka, prosečni, iznad proseka) i to u odnosu na veličinu stambenog prostora (ukupnu i prosečnu prema broju članova domaćinstva), postojeće sanitarne uslove, dostupnost tekuće i tople vode, zatim dostupnost električne energije, način grejanja i upotrebu nekih od savremenih informaciono-komunikacionih sistema i tehnologija (sistem fiksne i/ili mobilne telefonije, računar, internet). Naselje u kojem porodica stanuje je određeno kao gradsko naselje, seosko

naselje ili prigradsko naselje (naselje prelaznog tipa koje se nalazi u neposrednom okruženju grada i sa kojim je u funkcionalnoj vezi).

Za ispitivanje dinamike porodičnih aktivnosti je primenjen *Upitnik o participaciji deteta u porodičnim aktivnostima* (Child Participation in Family Activities Questionnaire – Child-PFA; Axelsson & Wilder 2014), verzija na srpskom jeziku (prevod: Milićević 2014). Za potrebe ovog istraživanja je izdvojeno pitanje o tome koliko često se svaka porodična aktivnost dešava u svakodnevnom životu porodice kao indikator njihove frekventnosti. Ukupno je upitnikom Child-PFA obuhvaćeno 56 različitih porodičnih aktivnosti. Pitanja, odnosno porodične aktivnosti su organizovane u sedam domena: 1) aktivnosti koje porodica zajedno obavlja u zatvorenom prostoru, 2) zajedničko pripremanje obroka, 3) zajedničko obavljanje rutinskih poslova, 4) aktivnosti koje porodica zajedno obavlja na otvorenom, 5) zajedničko obavljanje organizovanih aktivnosti, 6) zajednički izlasci i 7) zajednički odlazak na odmor i vikend.

Unutrašnja konzistentnost je merena Kronbahovim α koeficijentom koji je iznosio 0,83 kod porodica sa decom sa teškom intelektualnom i višestrukom ometenošću, odnosno 0,84 kod porodica sa decom tipičnog razvoja. Podaci su preuzeti iz istraživanja kojim je bilo obuhvaćeno 60 porodica sa decom sa teškom intelektualnom i višestrukom ometenošću starosti od pet do 20 godina, kao i 107 porodica sa decom tipičnog razvoja uzrasta od pet do deset godina (Axelsson & Wilder 2014). U našem istraživanju Kronbahov α koeficijent iznosi 0,88 što ukazuje na dobru unutrašnju saglasnost instrumenta.

Informanti su odgovarali na pitanja iz upitnika individualno, u jednom navratu koji je trajao oko 90 minuta. Ukoliko je bilo potrebno, vreme je produženo ili podeljeno na dva vremenska intervala. Takođe, pomoć u razjašnjavanju eventualnih nejasnoća ili nedoumica je sve vreme bila dostupna. Upitnike je u CP grupi popunilo 83 majki (75,5%), 18 očeva (16,4%) i devet rođaka ili staratelja (8,2%), dok je u TR grupi to učinilo 119 majki (88,8%), 14 očeva (10,4%) i jedan staratelj (0,7%). Grupe su bile ujednačene prema polu informanata (χ^2 = 1,87, df = 1, p = 0,170, ϕ = 0,10). Informanti iz CP grupe su stariji od informanata iz TR grupe (CP, Mdn = 41,00, IQR = 8; TR, Mdn = 39,00, IQR = 5; U = 6138, z = -2,03, p = 0,04), ali sa malim uticajem veličine razlike (r = 0,13).

Statistička obrada i analiza podataka

U obradi podataka korišćene su određene metode deskriptivne i inferencijalne statistike. Tačnije, korišćeni su apsolutna frekvenca, procenat, medijana, aritmetička sredina, kvartili, standardna devijacija, kao i 95% interval poverenja uz navođenje gornje i donje granice (95% CI: *LL–UL*). U delu preliminarnih analiza, izračunat je Kronbahov koeficijent α kao mera unutrašnje konzistentnosti. Za sve statističke analize je zadat α nivo od 0,05.

Za procenu ujednačenosti grupa prema određenim kategorijskim varijablama primenjen je χ^2 test nezavisnosti. Rezultat Fišerovog egzaktnog testa je navođen u slučajevima kada nije ispunjena pretpostavka o očekivanoj frekvenciji u tabelama

kontigencije. Za bivarijantne frekvencijske nacrte tipa 2 x 2 sa nominalnim podacima uračunata je korekcija neprekidnosti prema Jejtsu i izračunat koeficijent ϕ kao pokazatelj veličine uticaja. Kada je ispitivana veza dve kategorijske varijable od kojih najmanje jedna ima više od dva nivoa, odnosno za druge tipove bivarijantnih frekvencijskih nacrta, jačina veze između varijabli je izražena kroz Kramerov pokazatelj *V*. Za utvrđivanje razlike između grupa na numeričkoj varijabli (ordinalni ili intervalni nivo) primenjen je Man-Vitnijev *U*-test za planirano poređenje uz naknadno utvrđivanje veličine uticaja *r* koji je klasifikovan kao mali: 0,10–0,29, umereni: 0,30–0,49 ili veliki uticaj: 0,50–1,00 (White & Korotayev 2004). Logistička regresija za dihotomne zavisne varijable je primenjena za ispitivanje modela za predikciju kategorijskih ishoda sa dve kategorije.

REZULTATI

Frekventnost javljanja porodičnih aktivnosti

Deskriptivni pokazatelji frekventnosti javljanja porodičnih aktivnosti za svih sedam domena, uz statističku značajnost razlika, dati su u Tabeli 2.

Tabela 2. Frekventnost javljanja porodičnih aktivnosti: Komparacija grupa porodica prema domenima porodičnih aktivnosti

Frekventnost porodičnih aktivnosti	CP grupa *Mdn* (*Q1–Q3*)	TR grupa *Mdn* (*Q1–Q3*)	*p* (*r*)[†]
1. Aktivnosti u zatvorenom prostoru[a]	3 (3–4)	**3 (3–4)**	0,019 (0,17)
2. Pripremanje obroka[a]	4 (3–4)	3,5 (3–4)	0,907 (0,01)
3. Rutinski poslovi[a]	4 (3–4)	4 (3,5–4)	0,087 (0,13)
4. Aktivnosti na otvorenom[a]	2 (1–3)	**3 (3–3)**	0,000 (0,34)
5. Organizovane aktivnosti[b]	1 (1–1,75)	**2 (1–2,75)**	0,000 (0,29)
6. Zajednički izlasci[b]	2 (1–3)	**3 (3–4)**	0,000 (0,47)
7. Odlazak na odmor ili vikend[c]	1,5 (1–2,5)	**2,5 (2–3,5)**	0,000 (0,40)

Napomena: CP grupa – Grupa porodica sa detetom s cerebralnom paralizom; TR grupa – Grupa porodica sa detetom tipičnog razvoja. Veće vrednosti ukazuju na veću frekventnost javljanja. Statistički signifikantno veće frekventnosti su podebljane.
[a]vrednosti: 1 = nikad/skoro nikad, 2 = mesečno, 3 = nedeljno, 4 = dnevno
[b]vrednosti: 1 = nijednom, 2 = 1–2 puta, 3 = jednom mesečno, 4 = češće od jednom mesečno (u prethodna tri meseca)
[c]vrednosti: 1 = nijednom, 2 = jednom, 3 = 2–3 puta, 4 = više od 3 puta (u prethodnih godinu dana)
[†] Man-Vitnijev *U*- test.

Kada su upoređene frekventnosti javljanja porodičnih aktivnosti između dve grupe, statistički značajne razlike medijana su nađene u četiri od sedam ispitivanih domena (Tabela 2). Razlike su najveće u domenu zajedničkih izlazaka (p = 0,000, r = 0,47) koji su se u svakodnevnom životu porodica CP grupe dešavali jednom do dva puta tokom tri meseca, a u životu porodica TR grupe najmanje jednom mesečno.

Razlike umerenog intenziteta su nađene još i u domenu odlazaka na odmor ili vikend (p = 0,000, r = 0,40). U periodu od godinu dana, porodice CP grupe su odlazile na odmor jednom ili nisu nijednom. Nasuprot tome, porodice TR grupe su putovale jednom ili dva do tri puta za godinu dana.

Umerene razlike su utvrđene u domenu aktivnosti koje porodice zajedno obavljaju na otvorenom (p = 0,000, r = 0,34), a koje su se u CP grupi dešavale uglavnom mesečno, a u TR grupi nedeljno.

Statistički značajne razlike male veličine uticaja postoje u zajedničkom obavljanju organizovanih aktivnosti (p = 0,000, r = 0,29). Aktivnosti ovog tipa su se javljale jednom do dva puta tokom tri meseca u životu porodica TR grupe, dok se u porodicama CP grupe uglavnom nisu dešavale.

Najmanje, ali i dalje statistički značajne razlike postoje u domenu aktivnosti koje porodice zajedno obavljaju u zatvorenom prostoru (p = 0,019, r = 0,17). Aktivnosti ovog tipa su se javljale uglavnom na nedeljnom nivou. Naknadnim uvidom u deskriptivne mere je uočeno da se ove aktivnosti češće odvijaju u TR grupi (M = 3,4, SD = 0,5, 95% CI: 3,3–3,5) nego u CP grupi (M = 3,1, SD = 0,9, 95% CI: 2,9–3,2).

Učestalosti javljanja porodičnih aktivnosti su ujednačene i uporedive u domenima aktivnosti zajedničkog pripremanja obroka i zajedničkog obavljanja rutinskih poslova (Tabela 2). Jedino se aktivnosti pripremanja obroka nešto češće javljaju u životu porodica CP grupe u poređenju sa porodicama TR grupe (Mdn = 4 naspram Mdn = 3,5), ali bez dostizanja statističke značajnosti te razlike.

Prediktivne mogućnosti frekventnosti javljanja porodičnih aktivnosti

Kako bi se razmotrio način na koji prisustvo cerebralne paralize, kao višestruke ometenosti, dovodi do promena frekventnosti javljanja porodičnih aktivnosti, postavljeno je pitanje o mogućnosti predikcije pripadnosti grupi na osnovu skupa prediktorskih varijabli. Sprovedena je logistička regresija za dihotomne zavisne varijable. Odabran je set prediktorskih varijabli koje se odnose na frekventnost porodičnih aktivnosti (Tabela 3).

Tabela 3. Participacija u porodičnim aktivnostima: Prediktivne mogućnosti frekventnosti javljanja porodičnih aktivnosti u odnosu na pripadnost grupi ispitanika

Frekventnost porodičnih aktivnosti	B	S.E.	Wald	*df*	*p*	OR	95% CI *LL*	95% CI *UL*
1. U zatvorenom	0,015	0,214	0,005	1	0,944	1,015	0,668	1,543
2. Pripremanje obroka	0,447	0,247	3,281	1	0,070	1,564	0,964	2,536
3. Rutinski poslovi	-0,597	0,257	5,402	1	**0,020**	0,550	0,333	0,911
4. Akt. na otvorenom	-0,156	0,177	0,774	1	0,379	0,856	0,605	1,210
5. Organizovane akt.	-0,275	0,185	2,217	1	0,136	0,760	0,529	1,091
6. Zajednički izlasci	-0,391	0,177	4,898	1	**0,027**	0,676	0,478	0,956
7. Odmor ili vikend	-0,443	0,178	6,170	1	**0,013**	0,642	0,453	0,911

Napomena: S.E. – standardna greška; OR – količnik verovatnoće; CI – interval poverenja; *LL* – donja granica; *UL* – gornja granica. Statistički signifikantni prediktori su podebljani.

Model sadrži sedam faktora koji se odnose na frekventnost javljanja porodičnih aktivnosti iz različitih domena u životu porodice, nezavisno od toga koje osobe najčešće učestvuju i da li ispitanik obično učestvuje (Tabela 3). Ceo model, sa svim prediktorima, bio je statistički značajan ($\chi^2 = 46{,}50$, $df = 7$, $p < 0{,}001$, $n = 241$) što ukazuje na mogućnost predviđanja prisustva cerebralne paralize na osnovu podataka o frekventnosti javljanja porodičnih aktivnosti. Model u celini objašnjava između 17,6% (R^2 Koksa i Snela) i 23,6% (R^2 Nagelkerkea) varijanse i tačno klasifikuje 68,3% slučajeva, uz pozitivnu prediktivnu vrednost od 66,7% i negativnu od 69,5%.

Kao što je prikazano u Tabeli 3, tri od sedam faktora su dala jedinstveni statistički značajan doprinos modelu. U pitanju su frekventnost obavljanja rutinskih poslova, zajedničkih porodičnih izlazaka i zajedničkih odlazaka na porodični odmor ili vikend. Najjači prediktor jeste frekventnost zajedničkih izlazaka. Međutim, sva tri prediktora imaju količnik verovatnoće manji od 1 što pokazuje da informanti CP grupe ređe odgovaraju da su rutinski poslovi, zajednički porodični izlasci i porodični odlasci na odmor ili vikend frekventniji u životu njihove porodice.

DISKUSIJA

Kada se razmatra frekventnost porodičnih aktivnosti, stiče se uvid u dinamiku i tip aktivnosti koje stoje na raspolaganju članovima porodice u svakodnevnom porodičnom životu. Ukoliko se porodične aktivnosti detaljnije razmotre kroz biopsihosocijalni pristup ometenosti, može se uočiti da one, suštinski, predstavljaju prilike za uključivanje. U porodičnom životu, te prilike za uključivanje se javljaju sa određenom učestalošću, odnosno frekventnošću. Imajući u vidu da je *Izvršavanje zadataka u trenutnom okruženju* jedan od konstrukta *Međunarodne klasifikacije*

funkcionisanja, invalidnosti i zdravlja (ICF; WHO 2001), odnosno *Međunarodne klasifikacije funkcionisanja, invalidnosti i zdravlja za decu i mlade* (ICF-CY; WHO 2007) i to u okviru komponente *Aktivnosti i učestvovanje*, sledi da operacionalizacija kvalifikatora *Izvođenje* u ovom slučaju podrazumeva podatak o tome da li je dete s cerebralnom paralizom, kao član porodice, prisutno tokom odvijanja porodičnih aktivnosti i da li ono učestvuje u izvršavanju tih aktivnosti. *Učestvovanje* se može operacionalizovati kroz stepen uključenosti deteta s cerebralnom paralizom u datim aktivnostima što, šire sagledano, predstavlja uključenost u životnu situaciju, odnosno samu *participaciju* (Granlund et al. 2012; WHO 2013). Oslanjajući se na ove polazne, teorijske postavke, i na osnovu analize prikupljenih podataka, možemo da vidimo da se većina porodičnih aktivnosti odvija sa većom frekventnošću u životu porodica sa detetom tipičnog razvoja u poređenju sa porodicama sa detetom s cerebralnom paralizom. Uopšteno, članovi porodice ispitanika tipičnog razvoja češće zajedno izlaze, odlaze na odmor ili vikend i češće se bave organizovanim aktivnostima, zajedničkim aktivnostima u zatvorenom prostoru ili na otvorenom. Pripremanje obroka i obavljanje rutinskih poslova su dva domena porodičnih aktivnosti koje su se javljale podjednako frekventno (Tabela 2). Ovakav nalaz je u skladu sa prethodnim istraživanjima porodičnih aktivnosti u populaciji dece sa teškom intelektualnom i višestrukom ometenošću (Axelsson & Wilder 2014).

Rezultati logističke regresije su potvrdili prediktivne mogućnosti pojedinih karakteristika participacije u porodičnim aktivnostima. Na osnovu ovih nalaza možemo da steknemo detaljniji uvid o načinu na koji prisustvo cerebralne paralize, kao višestruke ometenosti, dovodi do promena porodične dinamike. Porodična dinamika je, za potrebe ovog istraživanja, operacionalizovana i razmatrana kroz frekventnost porodičnih aktivnosti. Najjači prediktor promena porodične dinamike jeste frekventnost zajedničkih izlazaka (Tabela 3). Ovaj domen obuhvata aktivnosti poput odlaska u kupovinu, biblioteku, pozorište, bioskop ili na igralište, koncert i zabave. Takođe, obuhvata još i izlete u prirodu i zajedničke posete prijateljima i rođacima. U pitanju je, dakle, domen koji se odnosi na vremenski i finansijski zahtevnije aktivnosti, aktivnosti koje podrazumevaju kako fizičko i organizaciono anagažovanje, tako i bolju dostupnost informacija i mogućnosti transporta. Istovremeno, jedan broj ovih porodičnih aktivnosti se oslanja na socijalnu mrežu izvan najužeg porodičnog kruga, a kroz kvalitet zajednički provedenog vremena višestruko doprinosi ispunjavanju socijalnih, emotivnih i kulturnih potreba porodice i njenih članova. Slično bi se moglo navesti i za drugi prediktor, porodične odlaske na odmor ili vikend. Rutinski poslovi, kao treći prediktor, obavljaju se u neposrednom kućnom okruženju za koje je prethodno pokazano da je u celosti pod uticajem prisustva cerebralne paralize (Milićević 2016). Imajući to u vidu, nalaz pokazuje da svakodnevne poteškoće i briga o detetu s cerebralnom paralizom koju na sebe najčešće preuzimaju roditelji (Bulić et al. 2012; Tadema et al. 2006), ostavljaju posledice vidljive kako u raspodeli svakodnevnih obaveza i dužnosti, tako i u aspektu porodičnog života koji se odvija izvan tog neposrednog porodičnog okruženja.

ZAKLJUČAK

Sumirajući rezultate istraživanja, možemo da zaključimo da se većina porodičnih aktivnosti ipak odvija sa većom frekventnošću u životu porodica sa detetom tipičnog razvoja nego u porodicama sa detetom s cerebralnom paralizom. Izuzetak su pripremanje obroka i obavljanje rutinskih poslova kao svakodnevne aktivnosti u životu porodice.

Kao prediktori promena dinamike porodičnog života u grupi ispitanika s cerebralnom paralizom izdvojile su se frekventnosti obavljanja rutinskih poslova, zajedničkih porodičnih izlazaka i zajedničkih odlazaka na porodični odmor ili vikend. U pitanju su vremenski i finansijski zahtevnije aktivnosti koje u određenoj meri podrazumevaju veće fizičko i organizaciono anagažovanje porodice, bolju dostupnost informacija i transporta i širu socijalnu mrežu. Zbog toga, one u najvećoj meri odražavaju posledice prisustva cerebralne paralize, kao višestruke ometenosti. Dakle, ovakav ishod empirijski pokazuje da su posledice prisustva cerebralne paralize vidljive i u dinamici porodičnih aktivnosti.

Značaj ovog nalaza je u tome da je skrenuta pažnja na činjenicu da u porodicama ispitanika s cerebralnom paralizom postoji manje prilika da oni participiraju, a na frekventnost aktivnosti u porodičnom okruženju treba gledati kao na postojanje prilika da se deca ili adolescenti s cerebralnom paralizom uključe. Drugim rečima, razlikuju se dinamika i tip aktivnosti koje stoje na raspolaganju ispitanicima u svakodnevnom porodičnom životu. Praktično, utvrđivanje frekventnosti zajedničkih aktivnosti u porodičnom okruženju je prvi korak u razvijanju strategija i planiranju intervencija u okviru specijalnog edukacijsko-rehabilitacijskog rada sa decom iz ove populacije i njihovim porodicama. Izolovano posmatran podatak o participaciji deteta s cerebralnom paralizom, bilo da se radi o (ne)učestvovanju ili o stepenu njihove uključenosti u pojedine porodične aktivnosti, ne može i ne sme da bude uziman kao pokazatelj i/ili merilo uspešnosti uključenosti u životne situacije i efikasnosti sprovedenih programa podrške ukoliko se u razmatranje ne uzme i postojeća porodična dinamika.

Sve prethodno navedeno govori u prilog postavljene hipoteze postoje razlike između frekventnosti porodičnih aktivnosti grupe porodica sa detetom s cerebralnom paralizom i grupe porodica sa detetom tipičnog razvoja. Može se zaključiti da je hipoteza potvrđena.

Ograničenja istraživanja

Ograničenja ovog istraživanja prvenstveno proizilaze iz činjenice da je uzorkom obuhvaćen relativno mali broj porodica, da je uzorak planiran kao prigodan i manjim delom formiran metodom *snežne grudve*, kao i da su mogućnosti statističke obrade podataka bile limitirane. Širi spektar sociodemografskih faktora bi mogao da obezbedi bolju reprezentativnost uzorka u odnosu na populaciju osoba sa cerebralnom paralizom, kako u pogledu polne i starosne strukture, tako i u pogledu varijabilnosti stepena motoričkog oštećenja i prisustva pridruženih poremećaja.

Osim toga, nisu dodatno istražene razlike u odnosu na tip i oblik cerebralne paralize, kao ni razlike u odnosu na prisustvo pridruženih poremećaja. U razmatranje nisu uzete ni razlike u odnosi na pojedine karakteristike porodice, kao ni njihove preferencije kada je odabir aktivnosti u pitanju, a koje bi mogle da budu jedan od subjektivnih uzroka postojećih razlika.

LITERATURA

(1) Axelsson, A. K., (2014). *Children with profound intellectual and multiple disabilities and their participation in family activities*. (Doctoral dissertation). School of Health Sciences, Jönköping University, Sweden.

(2) Axelsson, A. K., Granlund, M. & Wilder, J., (2013). Engagement in family activities: a quantitative, comparative study of children with profound intellectual and multiple disabilities and children with typical development. *Child: Care, Health and Development*, 39(4), pp. 523–534. Available at: http://doi.wiley.com/10.1111/cch.12044.

(3) Axelsson, A. K. & Wilder, J., (2014). Frequency of occurrence and child presence in family activities: a quantitative, comparative study of children with profound intellectual and multiple disabilities and children with typical development. *International Journal of Developmental Disabilities*, 60(1), pp. 13–25. Available at: http://www.maneyonline.com/doi/abs/10.1179/2047387712Y.0000000008.

(4) Bulić, D., Joković Oreb, I. & Nikolić, B., (2012). Angažman majki djece s teškoćama u razvoju u aktivnostima svakodnevnog života. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 48(2), pp. 1–12.

(5) Granlund, M. et al., (2012). Differentiating Activity and Participation of Children and Youth with Disability in Sweden. *American Journal of Physical Medicine & Rehabilitation*, 91(October), pp. S84–S96. Available at: http://content.wkhealth.com/linkback/openurl?sid=WKPTLP:landingpage&an=00002060-201202001-00012.

(6) Imms, C. et al., (2009). Characteristics influencing participation of Australian children with cerebral palsy. *Disability and Rehabilitation*, 31(26), pp. 2204–2215. Available at: http://www.tandfonline.com/doi/full/10.3109/09638280902971406.

(7) King, G. et al., (2006). Predictors of the Leisure and Recreation Participation of Children With Physical Disabilities: A Structural Equation Modeling Analysis. *Children's Health Care*, 35(3), pp. 209–234.

(8) Milićević, M., (2016). *Karakteristike participacije dece s cerebralnom paralizom* (doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakutet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

(9) Milićević, M., Potić, S. & Trgovčević, S., (2011). Socijalna participacija dece sa cerebralnom paralizom u porodičnom i vršnjačkom okruženju. In S. Potić et al., eds. *Zbornik radova Prvog međunarodnog skupa studenata specijalne edukacije i rehabilitacije "Specijalna edukacija i rehabilitacija", Beograd, 15-18. 04. 2011*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, pp. 44–52.

(10) Nedović, G. et al., (2012). *Socijalna participacija osoba sa invaliditetom* L. Švirtlih, D. Ilić Stošović, & D. Marinković, eds., Beograd: Društvo defektologa Srbije.

(11) Pakula, A.T., Van Naarden Braun, K. & Yeargin-Allsopp, M., (2009). Cerebral Palsy: Classification and Epidemiology. *Physical Medicine and Rehabilitation Clinics of North America*, 20(3), pp. 425–452. Available at: http://dx.doi.org/10.1016/j.pmr.2009.06.001.

(12) Palisano, R.J. et al., (2011). Determinants of intensity of participation in leisure and recreational activities by children with cerebral palsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 53(2), pp. 142–149. Available at: http://doi.wiley.com/10.1111/j.1469-8749.2010.03819.x [Accessed November 17, 2016].
(13) Sholevar, G.P. & Perkel, R., (1990). Family systems intervention and physical illness. *General Hospital Psychiatry*, 12(6), pp. 363–372. Available at: http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/016383439090003U.
(14) Svien, L.R., Berg, P. & Stephenson, C., (2008). Issues in aging with cerebral palsy. *Topics in Geriatric Rehabilitation*, 24(1), pp. 26–40.
(15) Tadema, A.C., Vlaskamp, C. & Fonteine, H., (2006). The time and effort in taking care for children with PMD: a study on care load [Abstract]. *Profound and multiple disabilities*. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 19(3), pp. 261–266. Available at: http://doi.wiley.com/10.1111/j.1468-3148.2006.00322_13.x.
(16) White, D. & Korotayev, A., (2004). *Chapter 5 – Statistical Analysis of Cross-Tabs*, Available at: http://intersci.ss.uci.edu/~drwhite/xc/!XC-BK5.pdf.
(17) WHO, (2013). *How to use the ICF: a practical manual for using the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*, Geneva: World Health Organization. Available at: http://www.who.int/classifications/drafticfpracticalmanual.pdf.
(18) WHO, (2007). *International Classification of Functioning, Disability and Health – Children and Youth Version (ICF-CY)*, Geneva: World Health Organization. Available at: http://www.who.int/classifications/.
(19) WHO, (2001). *International Classification of Functioning Disability and Health (ICF)*, Geneva: World Health Organization. Available at: http://www.who.int/classifications/en/.
(20) Žegarac, N., Džamonja Ignjatović, T. & Milanović, M., (2014). *Kada nam nedelja dolazi sredom: Usluge za decu sa smetnjama u razvoju i njigove porodice*, Beograd: Fakultet političkih nauka: Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu.

CHANGES IN FAMILY ACTIVITIES DYNAMICS IN FAMILIES OF CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY

The aim of this study was to examine the changes in family activities dynamics in the everyday life of families with a child with cerebral palsy as compared to families with a child with typical development. The sample of this descriptive, cross-sectional and comparative research consisted of 110 families with a child with cerebral palsy and 134 families with a child with typical development. The Child Participation in Family Activities Questionnaire (Child-PFA; Axelsson & Wilder 2014) was used. The results showed that the members of the family with a child with typical development went on outings, on vacation or weekend and were engaged in organized activities, indoors or outdoors activities more frequently together than family members of the family with a child with cerebral palsy. The frequencies of routine chores, family outings, and going on vacation or weekend were confirmed predictors of changes, as these were time-consuming and financially demanding activities that implied better availability of information and transport and wider social network. Empirical evidence proves that the consequences of the presence of cerebral palsy are visible in the dynamics of family activities.

KEYWORDS: family / family environment / family life dynamics / family activities / cerebral palsy

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 33-41
Pregledni naučni rad
UDK: 316.624, 321.01
316.462

"LOGIKA" DRUŠTVENE DESTRUKCIJE: NASILJE I MOĆ*

Aleksandar Jugović*
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerzitet u Beogradu

Biljana Simeunović–Patić*
Kriminalističko – policijska akademija, Beograd

Jasenka Jugović*
Gradski centar za socijalni rad, Savetovalište za brak i porodicu, porodični psihoterapeut, Beograd

U ovom radu se, kroz tri ogleda o različitim manifestacijama nasilja (nasilje nad decom u institucijama, nasilje u partnerskom odnosu, seksualno nasilje nad decom – pedofilija) polazi od stanovišta da nasilje predstavlja namerno destruktivno delovanje, odnosno zloupotrebu moći prema drugom u kulturno-vrednosnom ili institucionalnom ambijentu koji je na neformalnom nivou tolerantan prema agresiji i nejednakosti. Socijalno nasilje jeste konstanta naše civilizacije. Nasilje je čovekova manifestacija koja nastaje u interakciji pojedinaca sa drugim ljudima, društvenim strukturama, sistemima vrednosti i odnosima moći. Zaključak je da je odgovornost na državi, ne samo da obezbedi dobre zakone i njihovu primenu, nego i da jasno promoviše nenasilnu opštu kulturu i humanistički sistem vrednosti.

KLJUČNE REČI: nasilje / moć / društvo / čovek

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS
* E-mail: ajugovic1971@gmail.com
* E-mail: biljasp@hotmail.com
* E-mail: jasenkajugovic@gmail.com

1. UVOD

Tražeći smisao nasilja u društvu, neminovno otvaramo opštija antropološka i sociološka pitanja o karakteru ljudske prirode i odnosa čoveka i društva.

U jevrejskoj religioznoj tradiciji nalazi se uverenje da u čoveku postoji nagon zla. Ovu je ideju kao inspiraciju koristio Sigmund Frojd uvodeći pojam Tanatosa kao nagona smrti. Lajbnic je u *Teodiceji* pokušao da objasni da je zlo neizbežno (Lajbnic, 1993), jer – kada ne bi bilo zla, kako bi dobro pobedilo? Ruski religiozni filozof Nikolaj Berđajev smatra da je zlo bez uzroka i razloga i da ono potiče iz slobode. Zlo, patnja i nasilje postoje zbog toga što postoji sloboda, a za Berđajeva, hrišćanska tragedija je tragedija slobode, a ne "tragedija sudbine" (Berđajev, 2007).

Konrad Lorenc i instinktivisti objašnjavaju razloge nasilja čovekovom urođenom agresivnošću koja "vreba u nama" kao "zategnuta opruga" (Lorenz, 2005). Prema instinktivističkoj hipotezi u čoveku postoje urođeni nagon i neprijateljski impulsi koji vode ka destrukciji. Za psihološku frustracionu teoriju čovekova motivacija nasilničkog ponašanja proizlazi iz frustracije ili unutrašnjih i/ili spoljnih osujećenja. Dodatak ovom shvatanju daje Leonard Berkovic kroz ideju da je za ispoljavanje agresije neophodna određena draž bez čijeg prisustva ne dolazi do agresivne reakcije (Berkowitz, 1990).

Albert Bandura, predstavnik teorije socijalnog učenja, razvija ideju da se agresivno ponašanje uči opservacionim uslovljavanjem, odnosno posmatranjem modela, kao što se uče i druga (neagresivna) ponašanja (Bandura, 1973). Erih From zastupa ideju da pored odbrambene agresivnosti, koju naziva benignom, postoji i maligna agresivnost čiji su koreni u ljudskom karakteru. Maligna agresivnost nije izazvana spoljašnjom pretnjom, već željom za uživanjem u razaranju i uništavanju i odlika je samo čoveka u živom svetu (Fromm, 1990).

Kulturološka objašnjenja razmatraju vrednosnu prihvatljivost nasilja, poput uticaja glorifikacije i legitimizacije nasilja u društvu na ponašanja pojedinaca. Robert Merton smatra nasilničke oblike ponašanja kao društveno strukturalni problem koji je uslovljen nedostatkom mogućnosti ljudi da postignu prihvatljive društvene vrednosti na društveno legitiman način (Merton, 1938).

Marksisti uzroke ljudske destrukcije vide u društvenim i klasnim odnosima izraženim u kapitalističkom društvu, uz veru da će revolucionarna promena političko-ekonomskih i klasnih odnosa stvoriti miroljubivog i nenasilnog čoveka. Ipak, revolucionarno-marksistička praksa dvadesetog veka pokazala je čovekovu nemoć da se protiv zla može boriti utopijom (Jugović, 2014).

Čovek je biće mržnje ali i biće ljubavi: čovek može činiti dobro sebi i drugima, ali i zlo. Može biti i filantrop i mizantrop, i nasilnik i milosrdnik, i žrtvenik i krvnik. Čovek je istorijski dokazao da ima potencijale za ono što humanisti zovu samoostvarenjem, autentičnošću, zrelošću, nedestruktivnošću, stvaralaštvom ali i potencijal za užasnu destrukciju i autodestrukciju (Jugović, 2014).

U rečniku srpskog književnog jezika nasilje se definiše kao primena sile protiv prava i volje onoga prema kome se primenjuje ili kao postupak koji se protivi prirodi i duhu nečega. U psihologiji nasilja se često dovodi u vezu samo sa individualnom agresijom čiji je cilj nanošenje patnje drugima i/ili sebi. Međutim, izjednačavanje individualne agresije i društvenog nasilja je vodi u manjkavo objašnjenje fenomena nasilja kao društvene pojave (Jugović, 2014). Nasilje je čovekova manifestacija koja nastaje u interakciji pojedinaca sa drugim ljudima, društvenim strukturama, sistemima vrednosti i odnosima moći. Tomas Blum ukazuje da nasilje, kao socijalni fenomen, treba razumeti i objasniti u interpersonalnoj perspektivi: ključno je pronaći odgovor na pitanje zašto se nasilje događa češće u određenim socijalnim situacijama, odnosno koji ga socijalni činioci opravdavaju i tolerišu, a time i podstiču (Blume, 1996: 9).

Pojava nasilja neodvojivo je prožeta pojavama društvene moći i sile. U nauci se ovi pojmovi često izjednačavaju, što nije opravdano. Pojam društvene moći verovatno je najbolje izrazio Maks Veber, podrazumevajući pod njom svaku šansu da se sopstvena volja sprovodi u okviru jednog društvenog odnosa, makar i protiv otpora drugih i bez obzira na čemu se ta šansa temelji (Đurić, 1964). Sila je sredstvo ostvarenja i održanja moći a nasilje je način iskazivanja i sprovođenja moći. Zbog toga je sila, u društvenom pogledu, statična kategorija i pretpostavka nasilja a nasilje je uvek delovanje i akcija. Imajući ovo u vidu, nasilje se može odrediti i kao delovanje silom radi stvaranja takve situacije, odnosno uređivanje odnosa u društvu koji vodi realizaciji ciljeva i interesa onoga koji vrši nasilje, suprotno volji i interesima onih učesnika interakcije nad kojima se vrši nasilje (Simeunović, 1989). Značajno je istaći da nekad i samo postojanje sile, pretnje silom ili percepcije moći od strane potencijalnog objekta nasilja može imati iste efekte kao i samo delovanje silom i izvođenje čina nasilja.

Premda su, u istorijskoj perspektivi, mnoge zajednice opstale i prosperirale zahvaljujući premoći u nasilnim sukobima, čovečanstvo se održalo zahvaljujući ljudskoj saradnji i solidarnosti, odnosno čovekovoj sposobnosti da ukroti agresivnost. Strah od uništenja čoveka i zajednice je činilac koji usmerava ljude da svoje strasti krote pravom, moralom, religijom, organizacijom i autoritarnom socijalizacijom. Premda prepoznato kao izrazito društveno nepoželjno i opasno, nasilje nije iskorenjeno. Čovek modernog doba ne samo što i dalje koristi nasilje kao način rešavanja odnosa u društvu, već i legalnim nasiljem kroti nasilničko nasleđe. Ideja nenasilja je danas, možda, življa nego ikad, međutim, još uvek nije doživljena kao nužnost (Marjanović, 1990). Nasilje je socijalna konstrukcija – oko njegove definicije se i dalje "pregovara", a u određenim socijalnim situacijama ono se ne prepoznaje, opravdava ili toleriše, što je indikator i posledica nejednakosti ljudi u društvu.

Kako ističe Blum, nasilje je "socijalno definisana kategorija aktivnosti koje ima neka zajednička obeležja" (Blume, 1996: 9). Jedno od zajedničkih obeležja onih koji ga vrše jeste neupitno uverenje da su njihove potrebe i želje važnije od potreba i prava drugih. Nasilje je u svojoj suštini izraz moralne nedoraslosti, patološke egocentričnosti i neobuzdane agresivnosti, premda po pravilu teži afirmaciji i tolerisanju prikazujući se kao reaktivno, odbrambeno i opravdano ili pak kao

benigno. Kulturalni ambijent preosetljiv na pitanja "ugrožene" bezbednosti ili tradicionalnog moralnog poretka, obično je fleksibilan u pogledu granica između opravdane i neopravdane primene sile u interpersonalnim i socijalnim odnosima.

Podsredstvom kulturoloških faktora, nasilje se često zaogrće u ruho odvažnosti, zaštitništva, čak nepatvorene privrženosti društvenim vrednostima. Ponekad, pak, oni koji vrše nasilje i ne traže izgovore ni opravdanje, jer sebe doživljavaju kao likove iz herojskih saga, usamljene ogorčene borce koji, u moralno natrulom, lošem svetu, ne moraju da se pravdaju zbog vlastite bahatosti, samoživosti, zloupotreba i nasilja. I u jednom i u drugom slučaju, društveni činioci koji oblikuju kako opšti kulturni ambijent, tako i društvenu rekaciju na različite oblike nasilja, od ključnog su značaja za meru u kojoj će nasilni obrasci ponašanja prožimati različite socijalne situacije i kontekste.

U ovom radu se, kroz tri ogleda o različitim manifestacijama nasilja, postulira da nasilje u suštini predstavlja namerno destruktivno delovanje, odnosno zloupotrebu moći prema drugom, u kulturno-vrednosnom ili institucionalnom ambijentu koji je na neformalnom nivou, tolerantan prema agresiji, neodgovornosti i nejednakosti.

2. NASILJE NAD DECOM U INSTITUCIJAMA

Čuveni španski reditelj Pedro Almodovar uzburkao je duhove u autoritarnim krugovima katoličke crkve svojim filmom "*Loše vaspitanje*". Almodovar ruši tabue o katoličkim internatima za decu i otvoreno pokreće problem pedofilje i seksualanog zlostavljanja dece unutar crkve. No, ovde se otvara šire tabu pitanje nasilja nad decom u različitim institucijama**.**

Činjenica je da je ovo danas manje tabu tema nego pre dve ili tri decenije. Ko je smeo od roditelja ili medija u vreme "socijalističke škole" da pokrene ovo pitanje? Autoritarno društvo rađa autoritarnu školu. Iz takve škole, u kojoj su dominirala kruta ideološka pravila stvarao se pogodan milje za razne autoritarce ili one koji su bili zaštitećni partijom da bez zazora (zlo)upotrebljavaju moć.

Postoje primeri učitelja koji su levorukoj deci vezivali ruke za leđa kako bi "propisala" desnom rukom. Roditeljima je objašnjavano da je "to nov metod u obrazovanju". Ili nastavnika koji su udarali decu pokaznom šipkom po glavi za neznanje! Ili nastavnika koji je "neuredne" sveske bacao u korpu za otpatke! Da ne govorimo o strukturalnom zlostavljanju učenika izloženih političkim manipulacijama i ideološkim indoktrinacijama u vreme "toplog komunizma" ili "događanja naroda" sa kraja 80-tih.

Nasilje nad decom u institucijama je očit primer zloupotrebe moći. Deca koja su žrtve verbalnog ili fizičkog nasilja od nastavnika nalaze se između "čekića i nakovnja". Ona imaju strah i od nastavnika ali i od roditelja koji misle da im je dete "zgrešilo" kada je nastavnik bio "strog". Roditelji veoma često i ne znaju da su njihova deca bila predmet nasilja od nastavnika. Pojedinačne pritužbe dece i roditelja na nastavnike obično su uzrokovane verbalnom agresijom nastavnika kroz vređanje, ismejavanje, ucenjivanje, ponižavanje, pa i fizičko nasilje.

Javnost često ne zna koja su deca podložnija viktimizaciji u školi od strane nastavnika. Što su deca mlađa nasilje nad njima od školskog osoblja je češće. Dečaci su izloženiji fizičkom kažnjavanju, a devojčice lošim ocenama iz vladanja. Što su učenici stariji nastavnici češće koriste kaznu izbacivanja sa časa i lošu ocenu iz vladanja.

Da li javnost zna šta se događa sa decom u institucijama za tretman problema u ponašanju? Da li ima nasilja nad ovom već etiketiranom decom? Ovo nasilje je često obavijeno "velom tajne", a ova deca nemaju nikakvu "zaleđinu": ni uticajne roditelje, ni novca, veća znaju samo za strah, zlostavljanje od roditelja i hapšenja. Pripadanje marginalnim socijalnim grupama uvećava rizik od institucionalnog nasilja, hapšenja i osuđivanja.

Ne treba imati iluzije: društvo i njegove institucije se mogu nazvati humanim samo kada to potvrde delima, a ne političkim i ideološkim parolama. To da li su neki nastavnici "nezadovoljni ličnim životom" ili imaju "lične probleme" ili osećaju posledice degradiranja njihove profesije, nije nikakvo opravdanje za nasilje. Od lošeg vaspitanja do lošeg društva je veoma kratak korak.

3. NASILJE U PARTNERSKOM ODNOSU

U partnerskim odnosima koje karakteriše nasilje - o kojem većina ljudi iskustveno zna malo – fizička sila i verbalna agresija se primenjuju rutinski i svrsishodno: kao sredstvo kontrole, odnosno ukidanja autonomije i potčinjavanja drugog ljudskog bića. U tom kontekstu, verbalna agresija često nije manifestacija povišene afektivne pobuđenosti usled užarenih prepucavanja, rasprava, nadmudrivanja, odmeravanja argumenata sa partnerom, već izričit nalog za potčinjavanje volji drugog pod pretnjom (fizičkom ili drugom) kaznom. Nasilje u svojoj suštini predstavlja ili prisilno potčinjavanje drugog, ili kaznu zbog narcističke povrede i odbijanja drugog da se podredi volji nasilnika.

U partnerskom odnosu, nasilje je obično svakodnevno i predvidljivo u svojoj "nepredvidljivosti", a njegov rezultat su najmučnija osećanja žrtve – hronična zastrašenost, bespomoćnost i beznađe. Osoba koja je imala nesreću da ukrsti životni put sa nekim ko ima poriv da primenjuje psihičko zlostavljanje ili fizičko nasilje da bi uspostavio ili održao kontrolu nad drugim bićem, trpeće ga bilo da ostane u partnerskom odnosu ili da odluči da iz njega izađe. S toga je "okrivljavanje" žrtve zbog "zlehude sudbine" koju je, navodno, na ovaj ili onaj način "sama birala", ili zato što je nespremna da se izloži riziku napuštajući nasilnog partnera, nehumano i predstavlja vrhunsku hipokriziju.

Nasilje je rudimentaran odgovor na frustraciju i primitivno (no, na žalost, još uvek efektivno i isplativo) sredstvo za uspostavljanje moći kojim se direktno negiraju i povređuju osnovna ljudskih prava – pravo na život, nepovredivost telesnog i psihičkog integriteta, pravo na zdravlje i pravo na autonomiju. Ono ne samo da je upereno protiv prava pojedinca, već je po svojoj suštini antičovečno, jer predstavlja zloupotrebu neravnoteže u fizičkoj moći koja je polovima prirodom data u svrhu osiguravanja zaštite, a ne ugrožavanja čovekove vrste i najvrednijih dobara. Budući

da je posve jasno da se suzbijanjem nasilja štite kako pojedinci koji su mu direktno izloženi, tako i novi naraštaji i čovečanstvo u celini, mlako i neodlučno društveno reagovanje na nasilje u partnerskom odnosu u današnje vreme u najmanju ruku je nerazumljivo. Nema nikakve sumnje da bi odlučnija društvena reakcija, ako ne iskorenila ovu destruktivnu pojavu, svakako učinila nasilje u u porodici i partnerskom odnosu manje izvesnim, menjajući "račun dobiti i gubitaka" od nasilništva.

4. SEKSUALNO NASILJE NAD DECOM: SLUČAJ PEDOFILIJE

Pedofilija. Šta se iza te reči krije? Bolest, kriminal, društvena devijacija ili sve to zajedno? Radikalni kritičari modernosti u pedofiliji vide jedan od pokazatelja moralne dekadencije savremenog društva. Da li u prilog ovoj tezi ide podatak Interpola da je za samo petnaest dana jedan internet sajt sa dečijom pornografijom posećen sa više od 900 različitih adresa? Najveći pedofil u istoriji SAD, za 35 godina zlostavljao je oko 36.000 dece!

Sa psihijatrijskog gledišta pedofilija se smatra duševnim oboljenjem. Tačnije, kao poremećaj polne sklonosti ili seksualna devijacija. Pedofilija spada u grupu tzv. parafilija ili seksualnih inverzija gde dolazi do pogrešnog izbora seksualnog objekta (Kaplan, Sadock, 1998). Pedofilska usmernost može biti u seksualnoj zainteresovanosti za dečake, za devojčice ili za oba pola. Pedofili su po pravilu muškarci. Seksualna aktivnost pedofila najčeššće se izražava kroz dodirivanje ili gledanje dece. Istraživanja u svetu pokazuju da kada dolazi do telesnog kontakta najčešće žrtve su dečaci (60%). Pedofilski egzibicionizam i voajerizam u 99% slučajeva usmereni su ka devojčicama. Ubedljivo najprisutnija usmernost pedofila je heteroseksualnog karaktera. Poseban slučaj pedofilije jeste incest.

Pedofili se mogu podeli na dva opšta tipa: tzv. eskluzivni - gde je seksualna zaniteresovanost isključivo orijentisana ka deci i - neekskluzivni tip gde postoji seksualna zaineresovanost i ka deci i ka odraslima. Većina heteroseksualnih pedofila je oženjena ili je bila u braku. I značajan podatak: oko 50% pedofila je u vreme samog čina neumereno konzumiralo alkohol.

U psihijatriji su poznati i kriterijumi na osnovu kojih se može dijagnostikovati ovaj poremećaj. Prvo, da u periodu od najmanje šest meseci postoje ponavljane intenzivne seksualne fantazije, seksualni nagoni i ponašanja koja uključuju seksualnu aktivnost sa prepubertetskom decom koja imaju 13 godina i manje. Drugo, potrebno je da seksualne fantazije i takva ponašanja uzrokuju značajne i klinički prepoznatljive posledice u sferi društvenog ili radnog funkcionisanja. I treće, osoba mora da ima najmanje 16 godina i mora da bude najmanje 5 godina starija od deteta žrtve (Kaplan, Sadock, 1998).

Smatra se da je pedofilija akt bolesnog samoljublja i narcizma. Neka ispitivanja pokazuju da se radi se o osobama koja imaju potrebu da dominiraju i kontrolišu žrtvu kako bi kompenzovali osećanja nemoći i inferiornosti koja su stečena u edipalnoj fazi razvoja ličnosti. Uzroci pedofilije se vide i u lošim prvim seksualnim iskustvima, seksualnom neuspehu sa ženama, ranim traumama zbog

zlostavljanja u porodici (ne samo seksualnog nego i fizičkog i vrebalnog tipa), impotenciji, itd.

Međutim, problem posmatranja pedofilije samo kao bolesti i psihijatrijskog fenomena jeste u tome što ova pojava ima i snažnu moralnu i društvenu dimenziju. Pitanje je koliko je kod pedofilije bolest jača od moralnosti? Najslabija prognoza za psihijatrijsko lečenje pedofila upravo je kod onih koji nemaju izgrađena osećanja krivice zbog takvog ponašanja.

Pedofilija je povezana i sa organizovanim kriminalom. Dečja prostitucija, dečja pornografija, pedofilija na internetu, trgovina decom, "seks-turizam" su najbolji pokazatelji. I ne samo to, pedofilske aktivnosti u većini zemalja predstavljaju teška krivična dela. Ali zašto i pored osude javnosti postoje brojni proizvođači i distributeri dečije pornografije? Da li profit od uništavanja dece pobeđuje svaku moralnost i ljudskost?

Ključno je reći da pedofili napadaju jednu od najvažnijih društvenih vrednosti. To je vrednost koja se zove – dete. Uz vrednost života nema značajnije društvene vrednosti. Zato je pedofilija i društvena devijacija. Ona je posledica zluopotrebe moći koji imaju odrasli. Što je u nekom društvu veća neravnopravnost i društvena nezaštićenost dece i što je lošiji socijalni položaj dece – rastu mogućnosti pedofilije.

5. ZAKLJUČAK

Zagledani u pretekst nasilja, često gajimo iluzije o njegovoj prirodi i uzrocima. Nasilje nije posledica konflikta, nesporazuma, nemarnosti, neznanja ili zabluda, te se njima ono ne može ni objasniti niti pravdati. Nasilje je manifestacija gneva ili osionosti i sredstvo za demonstraciju moći ili uspostavljanje kontrole nad drugim.

Nasilje ima više lica - može biti izraz i moći i nemoći, može biti pribežište silnih, ali i poslednje sredstvo očajnih, može biti sredstvo racionalnog izbora radi promišljenog postizanja određenog cilja, ali i iracionalni potez nepromišljenog osvetnika vlastitog narcizma. U svakom slučaju, nasilje je izrazito društveno opasno, a za onog ko ga trpi neizbrisivo bolno i degradirajuće iskustvo.

Često se može čuti da u svakome "čuči potencijalni nasilnik". Pre će biti da u svakome (ili većini) postoji potencijal za primenu agresije – pre svega odbrambene. Odbrambena napetost se suštinski razlikuje od napadačke agresije kojom se primarno cilja na uništenje, povređivanje ili podređivanje drugog ljudskog bića, premda će onaj ko pribegne ovoj drugoj obično nastojati da je upristoji i zaogrne nekakvim "odbrambenim" argumentom. Suprotstavljanje nasilju je najdelotvornije kada uključuje redefinisanje kulturalnih normi kojima se ono opravdava i snižava cena njegovog vršenja. S toga, da bi bila efektivna, društvena reakcija na nasilje ne treba da zavisi od konteksta u kojem se nasilje vrši. Nasilje ne treba tretirati kao "nesrećan ishod" interakcije, već kao nedozvoljeno sredstvo za razrešenje interpersonalnih i socijalnih konflikata. To je put koji osigurava da se problem nasilja duž različitih socijalnih konteksta ne razvodnjava u nepreglednoj

problematici muško-ženskih, porodičnih, međugrupnih, klasnih i drugih socijalnih odnosa.

Čini se da je sazrelo vreme da "osvešćujuće" parcijalne strategije borbe protiv nasilja u različitim socijalnim kontekstima odmeni dobro formulisana jedinstvena strategija protiv nasilja. Socijalno nasilje jeste konstanta naše civilizacije. Cinično zvuče proklamovani ljudski ideali u odnosu na sveprisutnost nasilja u društvu. Zato je odgovornost na državi, ne samo da obezbedi dobre zakone i njihovu primenu, nego i da jasno promoviše nenasilnu opštu kulturu i humanistički sistem vrednosti.

LITERATURA

(1) Bandura, A. (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
(2) Berđajev, N. (2007). *Filozofija slobodnog duha*. Beograd: Dereta
(3) Berkowitz, L. (1990). On the formation and regulation of anger and aggression: A cognitive-neoassociationistic analysis. *American Psychologist*, 45(4):494-503.
(4) Blume, T. W. (1996). Social Perspectives on Violence, *Michigan Family Review,* 2(1) pp. 9-23.
(5) From, E. (1990). *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Zagreb: Napred.
(6) Đurić. M. (1964). *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica hrvatska.
(7) Jugović, A. (2014). *Zapisi iz anomije – ogledi iz nauke o društvenim devijacijama*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
(8) Kaplan, I. H., Sadock, J. B. (1998). *Synopsis of Psychiatry (eighth edition)*. Baltimor: Lippincott Williams&Wilkins.
(9) Lajbnic, V. G. (1993). *Teodikeja*. Beograd: PLATO.
(10) Marjanović, J. (1996). *Teorija politike – osnovi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
(11) Merton, R. K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, *3*(5): 672–682.
(12) Simeunović, D. (1989). *Političko nasilje*. Beograd: Radnička štampa.

"LOGIC" OF SOCIAL DESTRUCTION: VIOLENCE AND POWER

In this paper, through three essays about the various manifestations of violence (violence against children in the institutions, violence in intimate relationship, sexual violence against the children – case of pedophilia) starts from the premise that violence is deliberately destructive action or abuse of power in the cultural value system or institutional environment that is at the informal tolerance to aggression and inequality. Social violence is a constant of our civilization. Violence is happening in the interaction of individuals with other people, social structures, value systems and power relations. The conclusion is that it is the responsibility of the state, not only to provide good laws and their application, but also to clearly promote non-violent general culture and humanistic value system.

KEYWORDS: violence / power / society / man

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 43-53
Pregledni naučni rad
UDK: 342.722:347.962.6, 342.7:340.114
341.645:341.231.14

IMPLICIT OF RIGHTS TO A FAIR TRIAL AND CASUISTRY OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS*

Dragana Čvorović*
Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

Doctrinal foundations of the European Court of Human Rights, through the fundamental importance of the rule of law and the existence of a democratic society, concretize the right to a fair trial, which is purely procedural in nature, that is not numerus clausus, so according to that, the aspects of creating a new law through the casuistry of the European Court gain importance more and more. Conceptually determined fair trial in itself sublimates a great number of rights which can be divided in distinctive ways, and through the form of independent procedure- legal guarantees be expanded, not only to the guarantees which are exclusively proclaimed by Art. 6. of the EC, but also beyond. Accordingly, it is necessary to consider the casuistry of the European Court of Human Rights through the critical tone of argumentation and to allocate specific principles of fair trial, which is an abstract concept, as well as to analyze the following issues: Firstly, a fair trial as an universal international standard; Secondly, the implicit right to a fair trial; casuistry of the European Court of Human Rights in cases of violations of fair trial.

KEYWORDS: fair trial / the European Court of Human Rights / equality of arms / adversarial

* This paper is a result of research Project Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia
* E-mail: d.cvorovic@sbb.rs

FAIR TRIAL AS A UNIVERSAL INTERNATIONAL STANDARD

Aspects of the universality of international standards set their foundation in international documents, aiming at achieving a single catalog of human rights, which would be based primarily on the prohibition of discrimination on any basis and that would apply to the entire universe. The set ideology for now represents only the basic hypothesis, which has established its firm foundations of modern democracy through the majority of international documents (Dimitrijevic, 2011: 401-409), which would constitute a basis for future unity and equality when it comes to human rights (Hammarberg, 2011: 217-243; Beljanski, 2001: 36-67; Dimitrijevic, 1996: 53-7). On the way to achieve the previously stated ideology, unquestionably the most important step in the field of their specialization was adoption of the Universal Declaration of Human Rights, which has opened the door to the expansionist development of basic rights and freedoms and in its most intense form. In accordance with modern pretensions to the realization of the idea of justice, the Universal Declaration of Human Rights pointed out the importance of due process by proclamations of the Art. 10 of the Universal Declaration of Human Rights[1] and explicitly set the subsequent international documents, regardless of whether it is the regional or universal aspect. Namely, the Art. 10 of the Universal Declaration proclaims the following explicates of the fair process: "Everyone is entitled in full equality to a fair and public hearing by an independent and impartial tribunal, which is to determine their rights and obligations, and the merits of any criminal charge against him." In accordance with the previously stated, the importance of the Universal Declaration of Human Rights, from the aspect of the fair process is immeasurable; the declarative character does not diminish the qualitative aspect of its effectiveness and applicability, but it is necessary to implement robust mechanisms to protect human rights, which in the case of their violation would respond to the necessary legal basis, and not only the moral. The conceptual items that are the foundation of the Universal Declaration of Human Rights represented a model of work of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter EC)[2], which takes over its basic rights in its normative frame mainly from the Universal Declaration and through inspirational transfer creates one of the most important documents with the regional character, whose obligatory degree and later the expansion of the catalog of human rights represents one of the most important, if not the most significant instrument of realization and protection of human rights. In support of the above statement regarding the transfer of the basic principles of due process of explicit Universal Declaration to the relevant international documents, we can mention Art. 6 of the

[1] Adopted and proclaimed by General Assembly resolution of the United Nations 217 A (III) of 10 December 1948
[2] European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms was made November 04, 1950 in Rome.

EC, which proclaims a fair trial as follows: "Only during the process of determining of his civil rights and obligations or of any criminal charge against a person, they are entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law. Judgment shall be pronounced publicly but the press and public may be excluded from all or part of the trial for reasons of morals, public order or national security in a democratic society, where the interests of juveniles or the protection of the private life of the parties, or to the extent that, in the opinion of the Court, it is strictly necessary in special circumstances where publicity would prejudice the interests of justice." We can observe the set principles of consistency at the universal level through the explicates of the independent and impartial tribunal, and fair public debate on the merits of a criminal charge against him. The tendency to expand explicates is in line with the expansion of human rights and the need for stronger protection, so, according to that there are the principles of the fair process through international documents, whereas the true representative of the above is the European Convention, which through the practice of the European Court created new rights, by interpretation most commonly, since explicates of due process are not quota. We can notice the ideals of justice proclaimed in the Universal Declaration and the European Convention, regardless of whether it is a universal or regional aspect, whereas in addition to the Universal Declaration of the International Covenant on Civil and Political Rights[3], also at the universal level fair explicitly sets the explicates of a fair trial, with certain distinctions. In fact, Art. 14 Art. of the International Covenant on Civil and Political Rights proclaims, "Everyone is equal before the courts. Everyone is entitled for his business to be in a fair manner and publicly examined by a competent, independent and impartial tribunal established by law, which will decide on the merits of any whatever the nature of the criminal charges leveled against him, any disputes about their rights and obligations of civil nature. The press and public may be excluded during the whole or part of the trial for reasons of morals, public order or national security in a democratic society, or when the interest of the private life of the parties require so, or if the court considers it absolutely necessary, if due special circumstances where publicity would prejudice the interests of justice. However, any verdict rendered in a criminal or civil matters shall be made public except where the interest of the minor requires it to be different, or if the proceedings concern matrimonial disputes or the guardianship of children. "Accordingly, the tendency of enlargement of the explicit fair trial, are successfully implemented by the international Covenant on Civil and Political Rights, but we note that unlike the EC the equality of citizens before the law and courts is explicitly guaranteed, which does not exclude the existence of an implicit of the Art. 6 of the European Convention. The ideals of justice proclaimed in international documents also exist in criminal proceedings, regardless of whether it is the Anglo-Saxon or Euro-continental legal system, which confirms the premise of universality already presented (David Brierly: 1985). In support of the above facts,

[3] Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution of the United Nations 2200A (XXI) of 16 December 1966. Entered into force on 23 March 1976 in accordance with Art. 49

we may mention that in criminal proceedings of America (Inciardi, 1984; Nagel, 1972: 13- 24; Perkins, Boyce, 1984; Stucky, 1986), the ideals of due process or a fair trial placed set on a pedestal of the basic principles of criminal proceedings and that through the American Convention on Human Rights[4] (Art. 8 of the American Convention) explicates were adopted placed back in the Universal Declaration, along with the extension of the principle primarily through the rights of the defendant (Cvorovic, 2015). In addition to contemporary America as a representative of Anglo-Saxon legal system, Africa (Adewoye, 1977, Aguda, 1974; Allott, 1963; Brett, Mc Lean 1963; Elias, 1963) affirms the universality of the fair process, although the regional approach is defined by the African Charter on Human and Peoples' rights[5] of the Universal Declaration also lays the foundations for a fair trial, along with the distinction of the right to appeal. Although when it comes to the formation of the fair process, the doctrine determines the country's common law system, which is in accordance with the model of the adverzial criminal proceedings and equality of arms between the defendant and the public prosecutor, which until recently was typical of these countries, the modern trend in the criminal procedural legislation spread to countries in Europe, and Asia, so the explicit of the fair procedure in these countries primarily took place. In support of the above facts, we may mention the country of Sweden (Becker, Einar, 1976; Bogdan, 2000; Cameron, 1999: 20; Danelins, 1998: 301), as well as Switzerland, which is specific for the adoption of a unified Code of Criminal Procedure in 2011, while until then 26 different Code of Criminal Procedure existed (Cvorovic, 2016), yet they realized the ideals of the fair process. Although they are not representatives of the two legal systems, criminal proceedings are China (Cohen, 1968; Du, 1990; Ward, 1985: 111- 115) and Japan (Hiroshi: 775- 804, 1970; Hideo, 1976) pays much attention to the issue of due process and proposals de lege ferenda in order to increase the efficiency of the criminal proceedings. Also, Russia (Bassiouni, Saritski, 1979; Filippov, 2003: 11- 32; Bowring, 1997: 628) as a signatory to the European Convention for the Protection of Human Rights implements explicates of the fair proceedings.

We can conclude that human rights developed in an expansionist manner by subliming the fair proceedings in all countries of the world and, along with the necessary improvements effective mechanisms to protect human rights are created, in other words, the realization of an efficient criminal proceedings, and that the European Court of Human Rights through the doctrinal foundation to a large extent contributed to the implementation of international standards.

---

[4] American Convention on Human Rights (adopted at San Jose, Costa Rica, November 22, 1969 at the Inter American Specialized Conference; Entry intoforce: July 18, 1978 in accordance with Article 74.2 of the Convention), www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.pdf, access 20.11. 2016

[5] African Chapter on Human and Peoples' Rights (Adopted 27 June 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3rev.5,21I.L.M. 58 (1982), entered into force 21 October 1986, access 20.11. 2016

IMPLICITS OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

The aspect of concealment certainly is not the approach that led the Council of Europe in drafting Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which through the tendentious transparency pointed to the existing ideological setting of the importance of human rights, but not from the declarative standpoint, but for the first time of the binding character. It must be noted that the European Convention for the Protection of Human Rights in its art. 6. explicitly proclaims the fair proceedings that expanded through the law of the European Court, and accordingly manifested themselves as the implicit ideals of justice, which often constitute a violation of Art. 6. of the EC. The explicates of the fair procedure by the EC are the following: explicit concerning the Court; the explicates regarding procedure and the explicates referring to the court's decision (Jaksic, 2006: 160). When it comes to a fair trial, there is no doubt that this is a procedure which is fair and which requires the implementation of the efficiency both from the quantitative and qualitative aspects. The interpretation referring to the process as manifested in Art. 6. s. 1. of the EC in such a way that each person during determining of his or her civil rights and obligations or of any criminal charge against him or her, is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law. The verdict shall be pronounced publicly but the press and public may be excluded from all or part of the trial for reasons of morals, public order or national security in a democratic society, where the interests of juveniles or the protection of the private life of the parties, or to the extent that, in the opinion Court strictly necessary in special circumstances where publicity would prejudice the interests of justice. We can notice that in this paragraph the following explicates are manifested: the independent and impartial tribunal, fair hearings, speedy and efficient procedure, the court established by law, whereas the European Court through practice performed the following implicit referring to the process: the equality of arms, the principle of oral proceedings and the right to demonstrate. The equality of arms as a derivative of non-discrimination, implies the equal position of the parties in criminal proceedings, which is manifested by facilitating equal procedural means to the parties that are opportunistic parties in the process of proving the facts. Namely, on the one hand, we have the public prosecutor on whom the burden of proof lies and who, in accordance with his or her function, wants to prove beyond reasonable doubt the guilt of the defendant, whereby, his or her greatest satisfaction would be the conviction as biased and interested party in criminal court procedure, while the defendant with a defense function, has his or her pretensions to an acquittal verdict. In order to discuss the implementation of the above implicit of the fair procedure, it is necessary for the defendant and the public prosecutor to prove their viewpoints through the appropriate regulatory frameworks and challenge the views of the opposite side. The question has been posed as whether the defendant without a lawyer (if he or she does not have a duty

counsel) can be in an equal position with the public prosecutor, regardless of enabling the use of processing resources. Although the EC proclaims the right to defense as the minimum rights of the accused, in some countries, including Serbia, the equality of arms is impossible to realize if the defendant does not have a defense counsel, since in such situations, we can hardly talk about equal position of a public prosecutor and the defendant and the realization of the ideals of the fair process. It must be noted that it is necessary to proclaim in the national normative framework the equality of the parties, and that non-use of some of the planned law would not lead to the violation of Art. 6 of the EC., as well as that it is not relevant for the merits of the proceedings. According to this, it is necessary to enable the defendant and the public prosecutor to present the evidence with equal rights, without the possibility of rejection of a proposal by the evidence, and under the same circumstances, the admission of evidence the other side (Jaksic, 2006: 194). It is undisputed that usually a violation of Art. 6. EC happens in those countries where there is a dominant position of the public prosecutor, although it would accordingly be able to allocate America, where in addition to the most powerful figure of the criminal proceedings, the public prosecutor exercised a fair trial and to the following elements: the public prosecutor as a party to the investigation, direct presentation of evidence at trial, plea bargaining, the existence of the jury and others. We have listed the United States, due to the great impact on the country's Euro-continental legal system, so according to that, the above explicates might be taken as proposals de lege of the normative framework of the Member States of the EC.

The adversarial principle and the equality of arms represent derivatives of non-discrimination only in a different way, whereas when it comes to the equality of arms the emphasis was placed on the equality of procedural means and normative framework, while with the oral proceedings, in addition to the normative and practical aspects of its implementation are taken into account. Namely, for the parties to be able to respond to the allegations of the other party, it is necessary to ensure their presence, or notify the parties of presenting evidence, so that they might respond to the allegations made by the other party by their presence. Accordingly, the emphasis with the law of contradiction is manifested by ensuring the presence of the defendant, which would surely realized through the cross-examination of witnesses, experts etc., as well as getting to know the opposite side of the motions, opinions and findings of an expert, which are delivered to one side, but also another. Accordingly, a violation of the principle of oral proceedings would happen when it is possible to question witnesses, experts, and that is not provided by the presence of others, but the only thing necessary is the approval of the court (Art. 300, no. 6 and no. 7 of the CPC of the Republic of Serbia) and that such evidence be indirectly involved in the main trial, or be the factual basis of the judgment, which directly violates the implicit of the fair trial, equality of arms, but in its normative components. In addition to these implicit of the fair trial, as a concretization of the principle of equality of arms, i.e. the oral proceedings, the right to demonstrate is manifested, in other words the prohibition of illegal evidence (fruit of the poisonous tree). Equivalently, it is necessary to leave the normative equal opportunity to propose evidence, which means that evidence for the defense and prosecution

evidence, but later through the principle of oral proceedings to respond to the evidence adduced. This raises the legitimate question whether it is possible to limit this right when required for reasons of principle of material truth, judicial economy or the abuse of procedural law (Jaksic, 2006: 200). The adoption of public prosecution investigation in the Euro-continental system, in certain countries resulted in limiting the principle of material truth (Skulic, 2014: 23- 66; Bejatovic, 2014: 87- 114, Djurdjic, 2014: 139- 153 Bugarski, 2014: 221 - 233), as in the case of the principle of the fair process would have negative consequences. In fact, without the supporting activities of the court, and with the presentation of evidence only by the public prosecutor, without the presence of the accused to be on such evidence, assessed by a discretionary conviction, the court decision was based, is far procedural equality of the parties, and therefore an impartial assessment of the evidence the court, who himself did not have to participate in the taking of evidence. So it would be in line with the equality of arms in such situations either to deviate from the indirect presentation of evidence at trial or to obtain judicial taking of evidence that has been done in a number of countries.

We can conclude that when it comes to implicit of the fair proceedings that are considered derivatives of non-discrimination, it is difficult to set a clear determinant of equality of arms, the principle of oral proceedings and the right to demonstrate with what we as the general theoretical determinant would be able to determine the equality of arms that the normative framework of the Member States may set up the ideals of due process and enable the realization of concretely implicit principle of oral proceedings and the right to demonstrate.

CASUISTRY OF THE EUROPEAN COURT OF THE HUMAN RIGHTS IN CASES OF THE VIOLATIONS OF A FAIR TRIAL

In accordance with the previously stated explicates of the right to a fair trial, the legitimate question is raised of the determinants of national framework of international standards and the degree of compliance with the EC, in other words the casuistry of the European Court of Human Rights, analyzing the situation which usually lead to a violation of Art. 6. of the EC, and accordingly the position of the European Court referred to above. As noted, an implicit right to a fair trial in which usually lead to violations of Art. 6. of the EC as a departure from the principle of immediacy in the presentation of evidence, and without allowing cross-examination at an earlier stage of the criminal proceedings. Also, decision-making in absence, in other words not making sure that the accused is present during the presentation of evidence and the quality of evidence on which the court decision is based or the exclusion of illegal evidence, which must be considered through the whole fair trial, and not only the determination of the admissibility of certain evidence. Accordingly, as an example of violation of equality of arms, i.e. the fair procedure, we note down

the case of Sitnevskiy and Chaykovskiy v. Ukraine[6], in which, in addition to violations of the right to defense, which is viewed in the totality of a fair trial[7], the court decision was based on the minutes of the questioning of witnesses, who did not appear at the trial and not allowed to set the question by the defendant, which has been a violation of the principle of oral proceedings implicit to a fair trial[8]. Also, in the case Kovac v. Croatia[9] there has been a breach of the adversarial principle, given that the defendant is not allowed to ask questions to the witness, according to the European Court all evidence must be carried out in the presence of the accused at a public hearing, with the possibility that the defense asks questions. Accordingly, the question reasonably arises as to which guarantees of the defense must be observed during the examination of witnesses in phases before the trial and whether certain procedural measures in protection of the witnesses may impair the right of defense of the principle of oral proceedings. The violation of equality of arms as an implicit fair procedure can be best seen in the case Loboda v. Ukraine[10], in which the Supreme Court of Ukraine is to decide on the appeal in the absence of the defendant[11] or in the presence of the public prosecutor, which came directly to a violation of the equality of arms between the parties and also the defendant is deprived of the right to defense[12]. In addition to this implicit, it is necessary to mention the right to demonstrate as a derivative of the right to equality of arms and the principle of oral proceedings in cases Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia[13] and the Lisica v. Croatia[14], where the importance of establishing a court decision in lawful evidence is pointed out, in other words, the perception is implicit throughout the entire fair trial, not analyzing whether certain evidence was obtained correctly, since this is within the jurisdiction of national courts. According to the European Court, it is necessary to analyze whether the proceedings were fair in their entirety, by transforming the provision of evidence and that it is necessary to take into account the quality of the evidence, particularly from the aspect of a defendant who should attend the presenting of evidence. Accordingly, the legality of the evidence is observed, a violation of Art. EC 6 could occur in the event that such evidence was used against the defendant and that influenced the whole fair trial. The European Court of Human Rights with regard to the quality of evidence in a fair hearing sets the determinants of national frameworks as follows: first, setting the procedural

---

[6] ECHR, App. no. 48016/06 and 7817/ 07, judgment 10 November 2016. http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"article":["6"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"]}, access 25.11. 2016.
[7] See: ECHR, Ibrahim and others v. the United Kingdom, app. no. 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09, judgment 13 September 2016; Salduz v. Turkey, app. no. 36391/02, judgment 27 November 2008
[8] See: ECHR, Schatschaschwili v. Germany, app. no. 9154/10, judgment 2015; Al- Khawaja and Tahery v. the United Kingdom, app. no. 26766/05 and 22228/06, judgment 2011; Ter- Sargsyan v. Armenia, app. no. 27866/10, judgment 27 October 2016.
[9] ECHR, app. no. 503/05, judgment 12 July 2007.
[10] ECHR, app. no. 8865/06, judgment 17 November 2016.
[11] See: ECHR, Shalinov v. Ukraine, app. no. 20808/02, judgment 4 March 2010.
[12] See: ECHR, Krombach v. France, app. no. 29731/96, judgment 2001.
[13] ECHR, app. no. 11082/06 and 13772/05, judgment 25 July 2013.
[14] ECHR, app. no. 20111/06, judgment 25. February 2010.

guarantees in relation to the quality of evidence used in criminal proceedings; secondly, the provisions on handling of the competent authorities after complaints about a particular piece of evidence; third, the defendant's rights in phases before the trial, when the evidence was presented which are later introduced in the main trials by minutes.

In accordance with the previously presented, the doctrine of the European Court of Human Rights emphasizes the importance of looking into Explicit and the Implicit of the fair process in relation to the whole procedure which should be fair, while individual issues or improper applications of the provisions of the national law classifies the domain of national courts, given that it is not the task of the European Court to control the correct application of the national law.

LITERATURE

(1) Adewoye, O. (1977) The Judical System in Southern Nigeria 1854- 1954: Law and Justice in a Dependency. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
(2) Aguda, A. T. (1974) The Law of Evidence in Nigeria. Kondon, UK.: Sweet and Maxwell.
(3) Allot, A.N. (1963) The Future of Law in Nigeria. London, UK: Sweet and Maxwell.
(4) Bejatovic, S. (2014) A Few Reasons for the Necessity of continuing work on the reform of criminal procedure legislation in Serbia, proceedings: Reform of Criminal Law, the Association of Public Prosecutors and Deputy Public Prosecutors of Belgrade, 87- 114
(5) Becker, H. L., and Hjellemo E. O. (1976) Justice in Modern Sweden, Springfield, IL: Charles C. Thomas.
(6) Bogdan, M. (2000) Swedish Law in the New Millennium. Stockholm: Norstedts Juridik.
(7) Beljanski, S. (2001) International Legal Standards of Criminal Procedure. Belgrade, Belgrade Center for Human Rights
(8) Bugarski, T. (2014) Direct Accusation, Proceedings: Prosecutorial Investigation, the Organization for Security and Cooperation in Europe, Mission in Serbia, 2014, p. 221- 233
(9) David, R. and Brierley, J. E. C. (1985) Major Legal Systems in the World Today, London: Stevens& Sons.
(10) Dimitrijevic V. (2011) Universal Declaration of Human Rights, the Foundations of Modern Democracy, Zavod za udzbenike. p. 401- 409
(11) Dimitrijevic, V. (1996) Testing Reports of States as a Form of Control Over the Observance of Human Rights. In Obradović K., & Paunovic, M.: Law of Human Rights, Belgrade Center for Human Rights, p. 53- 77
(12) Danelins, H. (1998) The Incorporation of the European Convention on Human Rights into Swedish Law, 19 Human Rights Law Journal.
(13) Du, X. and Zhang, L. (1990) China's Legal System: A General Servey, Beijing: New World Press.
(14) Djurdjic, V. (2014) Starting and Control of Public Prosecution Investigation, Proceedings: Prosecutorial Investigation, Organization for Security and Co-operation in Europe, Mission in Serbia, 2014, p. 139- 153
(15) Elias, O. T. (1963) The Nigerian Legal System London, UK: Routledge& Kegan Paul ltd.

(16) Inciardi, J. A. (1984) Criminal Justice, New York, NY: Academic Press.
(17) Itoh, H. (1970) How Judges Think in Japan. *The American Journal of Comparative Law*.
(18) Jaksic, A. (2006) European Convention for the Protection of Human Rights. Faculty of Law, University of Belgrade. p. 194- 203
(19) Nagel, S. S. (1972) The Rights of the Accused: Overview, Effects, and Cuses, in the Rights of the Accused, ed. Nagel. S. Beverly Hills, CA: Sage, p. 13- 24.
(20) Perkins, R. M., and R.N. Boyce. (1984) Criminal Law and Procedure, Mineola, NY: The Foundation Press.
(21) Stucky, G. (1986) Procedures in the Criminal Justice System. Columbus, OH: Charles E. Merril.
(22) Tanaka, Hideo.(1976) The Japanese Legal System, Tokyo: University of Tokio Press.
(23) Hammarberg, T. (2011) Human Rights in Europe: No Grounds for Complacency, Council of Europe.
(24) Cameron, L. (1999) The Swedish Experince of the European Convention on Human Rights since Incorporation, 48, International and Comparative Law Quarterly.
(25) Cohen, J. A. (1968) The Criminal Process in the People's Republic of China, 1948-1953. Cambridge, MA: Harvard University Press.
(26) Cvorovic, D. (2015) Public Prosecutor as a Powerful Figure of the Modern Criminal Procedure Legislation, Proceedings: Crime and Society of Serbia, Institute for criminological research and socilogical. p. 223- 237
(27) Cvorovic, D. (2016) The Principle of Opportunity and Criminal Legislation of Switzerland, Proceedings: European Integration and Criminal Legislation, Serbian Association for Criminal Law Theory and Practice, Zlatibor, 2016, p. 516- 525
(28) Skulic, M.(2014) Misconceptions and Numerous Legal and Technical Errors of the New Criminal Procedure Code-what to do next and how to reform the reform of Serbian criminal procedure, proceedings: Reform of Criminal Law, the Association of Public Prosecutors and Deputy Public Prosecutors of Serbia, Belgrade.
(29) Ward, R. (1985) The Police in China. Justice Quarterly

IMPLICITI PRAVA NA PRAVIČNO SUĐENJE I KAZUISTIKA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Doktrinarna utemeljenja Evropskog suda za ljudska prava, kroz fundamentalan značaj principa vladavine prava i egzistiranja demokratskog društva, konkretizuju pravo na pravično suđenje koje je isključivo procesne prirode, koje nije numerus clausus, pa u skladu sa tim i aspekti stvaranja novih prava kroz kazuistiku Evropskog suda još više dobijaju na značaju. Pojmovno određeno pravično suđenje u sebi sublimira veliki broj prava koja se na distinktivne načine mogu podeliti, a kroz formu nezavisne procesno-pravne garancije i proširiti i to ne samo na garancije koje su isključivo proklamovane čl. 6. EK, već i šire. U skladu sa tim, neophodno je kroz kritički ton argumentacije sagledati kazuistiku Evropskog suda za ljudska prava i izdvojiti konkretne principe pravičnog suđenja koje je apstraktan pojam i analizirati sledeća pitanja: prvo, pravičan postupak kao univerzalni međunarodni standarda; drugo, impliciti prava na pravično suđenje; kazuistika Evropskog suda za ljudska prava u predmetima povrede pravičnog suđenja.

KLJUČNE REČI: pravično suđenje / Evropski sud za ljudska prava / jednakost oružja / kontradiktornost

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 55-69
Pregledni naučni rad
UDK: 349.6
343.232:504.5/.6(497.11)

O USPOSTAVLJANJU, TE POTREBAMA I MOGUĆNOSTIMA DALJEG RAZVOJA KAZNENOPRAVNE ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE*

Vladan Joldžić*
Vera Stanković*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Kao kompleksna oblast, ekološko pravo zahteva odgovoran i dugoročan, sveobuhvatni pristup i saradnju, naročito u onom delu koji se odnosi na krivično pravo, odnosno na probleme kazneno pravne reakcije na ona postupanja subjekata prava protivna propisanim obavezama od značaja za zaštitu životne sredine, koja su predmet istraživanja ovog rada. Analizirani su elementi osnova i razvoja kazneno pravne reakcije na neželjena i protivzakonita ugrožavanja i povredu prava pravih ekoloških krivičnih dela, koja u finalu pogađaju pravo čoveka na zdrav život. Cilj rada je usmeren na sagledavanje puteva formiranja i daljeg razvoja kazneno pravne reakcije protiv ugrožavanja i povreda ekoloških prava, obaveza i odgovornosti, posebno na terenu Republike Srbije. Takođe, predloženi su i mogući putevi za dalji razvoj Krivičnog Zakonika Republike Srbije.

KLJUČNE REČI: ekološko pravo / životna sredina / kazneno pravna zaštita / Krivični Zakonik

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS
* E-mail: vladanj@eunet.rs.
* E-mail: vera.batanjski@gmail.com.

1. UVOD - FORMIRANJE OSNOVA I PRVO ISPOLJENIH ELEMENATA EKOLOŠKOG KAZNENOG PRAVA

Začeci formalnih materijalno pravnih osnova savremenog Ekološkog kaznenog prava mogu da se uoče još u poslednjim godinama devetnaestog, te prvim godinama dvadesetog veka u okvirima sve brojnije iskazanih regula koje se odnose na raznovrsne vrednosti, prava, obaveze te odnose, od ekološkog ili paralelno i ekološkog značaja. Ali i potrebama za formiranje njihovih kazneno pravnih garancija. Ove su garancije decenijama pripadale najblažoj vrsti normi kaznenog prava: prekršajima. Locirane su u okvirima završnih logičkih delova raznovrsnih zakona, proizašlih iz zakonodavnih napora iskazanih i pre više od jednog veka (Uhlmann, D. M, 2009: 1223). Posmatrajući pravne regule koje se odnose na vrednosti i odnose od ekološkog značaja, uočava se da je prvo došlo do formiranja pravnih tvorevina kojima su tretirani konkretni nacionalni parkovi, a potom i nacionalni parkovi uopšte (Белоусова, Борисов, Винокуров, 1969). Ove pravne tvorevine usavršavaju se u dva pravca, prvi obuhvata: a.) sve kvalitetnije definisanje objekata i obaveza zaštite, kao i b.) potpunije i jasnije određenje nosilaca obaveza ove zaštite; drugi pravac se iskazuje kroz sve obimnije i preciznije definisanje kaznene odgovornosti za nepoštovanje regula ovih zakona.

Potom dolazi do formiranja i drugih zakona što pružaju zaštitu prirodnim vrednostima. Neki od njih važe i sada, kako na to ukazuje Hankey (1980: 171). Takav je, primera radi i Zakon o zabrani pražnjenja u reke i luke SAD[1] iz 1899, više puta noveliran (USCODE-2011-title33[2]), a koji svako ono postupanje protivno njegovim normama koje nije odobrio Kongres SAD (§ 403.), što znači pražnjenje u plovne puteve i luke sa plovnih sredstava kao i iz proizvodnih pogona, podvrgava prekršajnoj odgovornosti (§ 407). No, iako je začeta još pri kraju XIX veka, ova zaštita počinje intenzivnije da se razvija tek u drugoj polovini XX veka. Jasno, kroz zakone primarno usmerene na zaštitu voda. Pa tako SAD donose Zakon o zagađenosti voda[3] još 1948., a Zakon o konzervaciji tla i vodnih resursa4 1977. Nemačka 1957. donosi Federalni zakon o vodama[5], te članom 22. propisuje prekršajnu odgovornost za njegovo nepoštovanje. Opšti Zakon o zaštiti voda[6] Francuska donosi 1964., a Italija 1976. godine[7].

---

[1] The discharge prohibition of the Rivers and Harbor Act of 1899, 33 U.S.C. § 407.
[2] USCODE-2011-Title33 - NAVIGATION AND NAVIGABLE WATERS.
[3] The Federal Water Pollution Control Act of 1948 (Clean Water Act).
[4] The Soil and Water Resources Conservation Act of 1977.
[5] Gesetz zur Ordnung des Wasserhaushalts (Wasserhaushaltsgesetz)
[6] Loi n° 64-1245 du 16 décembre 1964 relative au régime et à la répartition des eaux et à la lutte contre leur pollution.
[7] Legge 10 maggio 1976, N 319.

Potom dolazi do razvoja zakona namenjenih zaštiti vazduha. Primera radi Italija donosi Zakon o borbi sa zagađenim vazduhom[8] 1966., Japan 1968.[9], a SAD Zakon o čistom vazduhu[10] 1970. godine. Svi ovi zakoni vremenom su praćeni sve brojnijim podzakonskim aktima, kojima su definisani: izvori zagađivanja, granice dozvoljenih zagađenja, ali i nivoi zagađivanja, zbog čijeg se prekoračenja automatski preduzimaju pozitivnim zakonodavstvima definisane mere, uključujući i kazneno pravne. Ove mere se nalaze, kako u okvirima opštih zakona namenjenih zaštiti životne sredine, odnosno prirode, tako i specijalistički usmerenih ekoloških zakona. Masa ovih zakona uvodi prekršajnu odgovornost za postupanje protivno njima precizno definisanim obavezama. Primera radi Zakon o zaštiti životne sredine[11] Velike Britanije, donet tek 1990., propisuje prekršajnu odgovornost za ugrožavanje ili povredu elemenata životne sredine (čl.: 87, 118, 145, 157 i 158), a Zakon o vodnim resursima[12] definiše prekršaje za protivzakonita postupanja prema vodnim resursima (čl. 24, st. 4. i 5., čl. 25, st. 2., te čl. 30, st. 4.).

Ukoliko se upustimo u dublju analizu savremenih zakonodavstava uočićemo da je zadnjih tri do četiri decenije rastući broj zakona usmerenih na regulaciju odnosa spram jasno izdvojenih i definisanih grupnih objekata od ekološkog značaja. Te da ih većina poseduje poseban deo kojim jasno propisuje kaznenu odgovornost, po najpre prekršajnu, a sve češće i krivičnu, za nepoštovanje njime propisanih prava i obaveza. Uočeno važi i za zakonodavstvo Republike Srbije.

2. ZAČECI KRIVIČNO PRAVNOG PRISTUPA U ZAŠTITI OD UGROŽAVANJA I POVREDA EKOLOŠKIH PRAVA, VREDNOSTI I OBAVEZA – ULOGA KRIVIČNIH DELA PROTIV OPŠTE SIGURNOSTI

Obzirom da se u stvarnosti dešavaju i mnogo teža dela od ekoloških prekršaja bilo je logično da se iznađu načini i za njihovo kažnjavanje. Ovo je prvo učinjeno korišćenjem, ali i adaptiranjem, normi kojima se u osnovi inkriminišu krivična dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine, što je proces koji je startovao pre više od osamdeset godina. Da navedemo tek nekoliko primera. Pa tako Italija, donoseći Krivični zakonik[13] 1930. i inkriminiše čl. 674. "aktivno ponašanje koje vodi emisiji gasa, prašine ili dima koji mogu biti neugodni ili opasni po ljude". Slično postupa i Brazil, koji u okviru Krivičnog zakonika[14] inkriminiše: čl. 250. izazivanje vatri opasnih po život, fizički integritet ili imovinu, a čl. 252. korišćenje otrovnih gasova na način koji ugrožava život, fizički integritet ili imovinu. Dalje, Kraljevina Švedska

[8] Legge del 13 Iuglio 1966, n. 615.
[9] Air Pollution Control Act, Act No. 97 of June 10, 1968.
[10] The Clean Air Act, lociran unutar 42 U.S.C. §7401 et seq. (1970)
[11] Environmental protection Act 1990.
[12] Water Resources Act of the Year 1991.
[13] CODICE PENALE 1930 (Gazzetta Ufficiale 26 ottobre 1930, n. 251) Approvato con R.D. 19 ottobre 1930 n.1398.
[14] Decree-Law No. 2,848/40: Penal Code.

1962. Krivičnim zakonikom[15] uspostavlja zaštitu dobara ali i medijuma koji smogu da se posmatraju kao ekološki, inkriminišući širenje "otrova ili sličnih stvari". Slično prethodno pomenutim i unutar zakonodavstva Republike Srbije su bila i jesu prisutna takozvana *neprava ekološka krivična dela*, sada locirana po najpre unutar XXV poglavlja Krivičnog zakonika[16] - Krivična dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine (Joldžić, V., Jovašević, D, 2012: 272.-304).

3. FORMIRANJE PRAVIH EKOLOŠKIH KRIVIČNIH DELA – LOCIRANJE UNUTAR ZAKONA OD PREVASHODNO EKOLOŠKOG ZNAČAJA

Zakonodavci, rešavajući posebnim zakonima probleme odnosa prema: vodama, zemljištu, šumama, otpadima..., tokom vremena, vođeni potrebama, sve češće unutar istih formiraju i jasno definisane a ekološki usmerene krivično pravne norme. Primera radi, Italija 1966. Zakonom 615[17] uspostavlja obavezu postavljanja uređaja na industrijske objekte u cilju zaštite vazduha od zagađenja, te proglašava za krivično delo neizvršavanje ove obaveze (čl. 20.), a Brazil 1981. (Law No 6938[18]). Brazil inkriminiše, članom 15. ovog zakona svako "izlaganje opasnosti dobara ljudi, životinja ili biljki, ili proizvođenje kakve situacije težom[19]" (de Vasconcellos e Benjamin, Pinheiro Pedro, 1997: 136). Novi Južni Vels (Australija) donosi 1989. Zakon o ekološkim deliktima i kaznama[20] kojim inkriminiše delikt nazvan "Teško zagađenje". Južna Australija 1993. Zakonom o zaštiti životne sredine propisuje krivičnu odgovornost subjekata za za proizvođenje "teške ekološke štete[21]" i "materijalne ekološke štete[22]".

Prava ekološka krivična dela prisutna su i u okviru takozvanog sporednog ekološkog krivičnog zakonodavstva Republike Srbije. Pa tako, Zakon o zdravlju bilja[23] čl. 95. inkriminiše unošenje u zemlju, ili pak na zaštićeno područije unutar Države, protivno propisima, štetnih biljnih proizvoda i objekata, koji mogu da proizvedu zabranjeni ekološki uticaj. Ovako forulisano logičko biće nije locirano unutar

[15] Krivični zakonik kraljevine Švedske, Glava XIII – O krivičnim delima izazivanja opšte opasnosti, član 7.
[16] Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13 i 108/14.
[17] Legge del 13 Iuglio 1966, n. 615.
[18] Brazilian Environmental Policy (Law No. 6938 of 31 August 1981)
[19] Član 15. stupio je na snagu 1991. godine. O tome vidi šire: de Vasconcellos e Benjamin A.H., Pinheiro Pedro A.F. (1997) Brazil; str. 136.
[20] New South Wales' Environmental Offences and Penalties Act, No 150, Year 1989., Tier 1: Offences of aggravated polution (Poglavlje 1 -Delikti teških zagađenja).
[21] Sout Australia's Environment Protection Act 1993, section 79(1) predviđa odgovornost za "tešku ekološku štetu" propisujući novčanu kaznu za pravno lice, dok za fizičko lice proisuje novčanu kaznu ili vremensku ili obe.
[22] Ove se kazne izriču kada su subjekti namerno izazvali štetu ili su bili svesni da će je izazvati. Sve ovo važi za zaštitu vode, vazduha i zemljišta. Vidi bliže: Sout Australia's new Environment Protection Act, Section 80(1).
[23] Zakon o zdravlju bilja, Službeni glasnik RS br. 41/09.

Krivičnog zakonika Republike Srbije (2005.g.), ali ni Krivičnog zakonika Nemačke[24] ili Ruske Federacije[25] iz 1996. Inače sam zaštitni objekt ovog krivičnog dela je biljni svet kao deo životne sredine, ekološka ali pod izvesnim uslovima i ekonomska vrednost. Zakon o sredstvima za zaštitu bilja[26] svojim čl. 78 inkriminiše i sankcioniše proizvodnju, ali i stavljanje u promet posebno zabranjene supstance za zaštitu bilja i izazivanje istim štetne posledice po zdravlje ljudi ili životnu sredinu. Zakon o genetički modifikovanim organizmima[27], čl. 45. inkriminiše proizvodnju GMO protivno odredbama rečenog zakona, ali i upotrebu, namerno uvođenje u životnu sredinu kao i stavljanje u promet, te time izazivanje štetnih posledica po zdravlje ljudi i životnu sredinu. Zakon o vodama[28] inkriminiše: čl. 209. neovlašćeno punjenje i korišćenje akumulacije, pod uslovom da se radnjom delikta izazove opasnost po život ili zdravlje ljudi ili imovinu, te čl. 210. oštećenje pri eksploataciji rečnih nanosa, alternativno, kao oštećenje rečnog korita, ili obale i regulacionog objekta.

4. POJAVA, RAZVOJ I ULOGA PRAVIH EKOLOŠKIH KRIVIČNIH DELA LOCIRANIH UNUTAR OSNOVNIH KRIVIČNIH ZAKONODAVSTAVA

Vreme i specifične potrebe iskazane na teritorijama pod jurisdikcijom država doveli su do toga da jedan broj njih pristupi razvoju posebnih poglavlja posvećenih ekološkim krivičnim delima. Bilo kroz noveliranje postojećih krivičnih zakonika ili formiranje novih. Svaka od država ovo je činila polazeći od oblika iskazivanja, težine i učestalosti isoljenih problema. Ovo je dovelo i do legislativnih razlika ispoljenih kroz formiranje, u po nečem različitih: 1. logičkih bića naoko istih inkriminacija, 2. sankcija namenjenih protekciji praktično istih zaštitnih objekata, ali i 3. saglasno potrebama i potpuno različitih: a.) zaštitnih objekata, b.) objekata radnji delikata, te c.) samih radnji dotičnih krivičnih dela. Pri tom se, formalno, ekološka krivična dela određuju kao kakvo protivzakonito delanje. to jest, kao dela složenih logičkih bića definisanih: a.) formalnim određenjem unutar osnovnog i sporednog krivičnog zakonodavstva, te b.) upotpunjavanjem ovih logičkih bića putem normi što im određuju materijalno formalne osnove u okvirima brojnih zakona od ekološkog značaja, kao i njihovih pratećih podzakonskih akata. Ovaj process razvoja može lako da se objasni već i kraćom analizom, te komparacijom manjeg broja krivičnih zakonika kakav je onaj Savezne Republike Nemačke, Ruske Federacije, Kraljevine Španije ili pak Republike Srbije[29].

---

[24] Strafgesetzbuch (StGB) - Ausfertigungsdatum: 15.05.1871.
[25] Уголовный кодекс Российской Федерации, от 13июна 1996 года (Но 63-ФЗ.)
[26] Zakona o sredstvima za zaštitu bilja, Službeni glasnik RS br. 41/09.
[27] Zakona o genetički modifikovanim organizmima, Službeni glasnik RS br. 41/09.
[28] Zakon o vodama, Službeni glasnik RS br. 30/10.
[29] Što ne isključuje analizu i drugih, mahom novijih krivičnih zakonika formiranih zadnjih dvadesetak godina, kao, na primer, kvalitetno urađen Krivični zakonik Španije - Ley Orgánica 10/1995.

Krivični zakonik Savezne Republike Nemačke, formiran još od strane Pruske 1871., temeljno je noveliran 1980. posebnim aktom, uvođenjem Poglavlja 28. – Krivična dela protiv životne sredine[30] (§ 324–330), locirajući na jednom mestu niz krivičnih dela inače do tada prisutnih unutar sporednog krivičnog zakonodavstva, ali i formirajući neke od inkriminacija koje nisu do tada bile prisutne u krivičnim zakonodavstvima, a pojedine od njih ni sada, pa ni u zakonodavstvu Republike Srbije. Otuda se njima u daljem tekstu posvećuje posebna pažnja. Upravo poštujući činjenicu postojanja materijalno pravnih osnova za njihovo formiranje i na nivou domaćeg zakonodavstva.

Od Krivičnog zakonika Nemačke više od stotinu godina mlađi Krivični zakonik Ruske Federacije takođe poseduje poglavlje Ekološka krivična dela[31], masu ekoloških krivičnih normi kakve postoje i unutar Poglavlja 28. KZ-a Savezne Republike Nemačke, ili pak Poglavlja 24. KZ-a Republike Srbije, ali i neke specifične, čija logička bića mogu biti od koristi i našem zakonodavstvu.

Od prethodno analiziranih, dosta mlađi Krivični zakonik Republike Srbije, u okviru Poglavlja 24. – Krivična dela protiv životne sredine, poseduje čak 17 ekološki zaštitno orijentisanih normi, praktično koliko i KZ Ruske Federacije. Međutim, on ne pokriva u potpunosti isti skup logičkih bića krivičnih dela, niti onih obuhvaćenih, dosta kraćim, Poglavljem 28., Krivičnog zakonika Nemačke. Ipak, Poglavlje 24. poseduje brojna kvalitetno oblikovana logička bića, mada ne i sva koja bi valjalo da ima u svom sastavu.

Zagađivanje životne sredine (čl. 260.), uvodna norma Poglavlja 24., jasno inkriminiše zagađenja (čl. 260., st. 1.), ali i posledice njima proizvedene (čl. 260., st. 3. i 4.), proizašla iz postupanja koja su kršenje propisa o zaštiti i unapređenju životne sredine, uključujući i takva koja generišu nedozvoljene tehnogene uticaje. Ukoliko privredni subjekt ne postupi po obavezama preduzimanja mera zaštite životne sredine, dakle obaveznih ekološki orijentisanih tehnogenih postupaka i mera, za to će odgovarati (po osnovu čl. 261., st. 1), a takođe i za izazivanje opasnosti i za izazvane posledice (čl. 261., st. 3.).

Krivični zakonik Republike Srbije posebno inkriminiše radnju službenog (ili odgovornog) lica kojom ovo dozvoli pristupanje "Protivpravnoj izgradnji i stavljanju u pogon objekata i postrojenja koja zagađuju životnu sredinu (čl. 262.)", ili "primenu tehnologije kojom se u većoj meri ili na širem prostoru zagađuje životna sredina" (čl. 262., st. 1.). Dakle inkriminiše samo izazivanje opasnosti ovakvom radnjom. Kao teži oblik ovog delikta, inkriminisano je (članom 262., st. 2.) alternativno proizvođenje više različitih materijalnih posledica.

---

[30] Vidi tzv. 18. Akt o reformi Krivičnog zakonika – Akt o borbi sa ekološkim kriminalom: 18. Strafrechtsänderungsgesetz – Gesetz zur Bekämpfung der Umweltkriminalität, Mar. 28, 1980, BGBL. I at 373, kojim je uvedeno Poglavlje 28.

[31] Глава 26. Экологические преступления.

Da bi uređaji neophodni za zaštitu životne sredine (u suštini obavezni) bili zaštićeni, formirano je i krivično delo "Oštećenje objekata i uređaja za zaštitu životne sredine (čl. 263.)", norma koja obuhvata i inkriminaciju proizvođenja ekološki negativnih posledica (po vodu, vazduh ili zemljište) iskazanih u većoj meri ili na širem prostoru, pri čemu posebno inkriminiše proizedeno "uništenja ili oštećenja životinjskog ili biljnog sveta velikih razmera" kao i "zagađenje životne sredine proizedeno u toj meri da su za njegovo otklanjanje potrebni duže vreme ili veliki troškovi (čl. 263., st. 5. te st. 6.) ". Posebno je pružena zaštita od "Oštećenja životne sredine (čl. 264.)" proizašlih iz: iskorišćavanja prirodnih bogatstava i izgradnje objekata.

Inkriminisano je i "Uništenje, ili pak oštećenje zaštićenog prirodnog dobra kao i iznošenje u inostranstvo ili pak unošenje u Srbiju zaštićenog prirodnog dobra (čl. 265.)" što uistinu pokriva ne jedan delikt, već delikte koje karakterišu dva različita logička bića, tačnije, dva različita zaštitna, a istovremeno objekta radnje delikta, kao i različite radnje, ali i različite posledice. Rečeno je jasno vidljivo komparacijom stavova 1. i 3. čl. 265. Ova norma pokriva uistinu dva različita delikta, ali je formirana sa jedinstvenim ciljem adekvatne kazneno pravne zaštite prirodnih dobara žive i nežive prirode od mogućih negativnih radnji.

I u okviru čl. 266. (Unošenje opasnih materija u Srbiju i nedozvoljeno prerađivanje, odlaganje i skladištenje opasnih materija), takođe su obuhvaćena dva logička bića delikata. Prvo se iskazuje protivzakonitim postupanjem sa opasnim, a posebno radioaktivnim materijama (unos, prevoz, prerada, odlaganje, sakupljanje ili skladištenje u Srbiju) (čl. 266., st. 1.). Drugo logičko biće ispoljava se zloupotrebom službenog položaja ili ovlašćenja putem koga se drugom subjektu dozvoli ili omogući izvršavanje protivzakonitih radnji iz stava 1. ovog člana. Pri tom ni za jedno od ovih logičkih bića iz stava 1. člana 266 nije potrebno proizvođenje ekološki negativne posledice. Samo proizvođenje ekološki negativnih posledica posebno je inkriminisano i sankcionisano (čl. 266., st. 3.), a kao najteži oblik posmatranog krivičnog dela, Zakonodavac je odredio organizovanje vršenja ovog delikta (st. 5. u vezi sa st. 1. čl. 266.).

U okviru 24. poglavlja locirana je i norma čl. 267.- Nedozvoljena izgradnja nuklearnih postrojenja[32], a takođe i norma kojom se inkriminiše: Povreda prava na informisanje o stanju životne sredine (čl. 268.), i mnoge druge.

Od jasnog ekološkog značaja je i čl. 276. – Nezakonit lov, norma koja inkriminiše lov za vreme lovostaja ili tamo gde je lov zabranjen (čl., 276., st. 1.), lov koji je zakonski dozvoljen, ali je neovlašćeno izvršen na tuđem zemljištu (čl. 276., st. 2.). Ovaj delikt se u Srbiji često iskazuje, pa i kao posebno kriminalno organizovan, čak i preko granica države, u odnosu na pojedine zaštićene vrste, na primer prepelice.

Zakonodavac je, analogno čl. 276., formirao i čl. 277.- Nezakonit ribolov. Inkriminisao je i sankcionisao ulov ribe, kao i drugih vodenih životinja.

---

[32] Ova gradnja je, inače, jasno zabranjena Zakonom o zabrani izgradnje nuklearnih elektrana, Službeni list SRJ, br.12/95., legislativnim tekstom kome nije određen rok važenja.

5. UMESTO ZAKLJUČKA - IMA LI MESTA, POTREBA I MOGUĆNOSTI DALJEG RAZVOJA EKOLOŠKOG KRIVIČNOG ZAKONODAVSTVA NA TERENU REPUBLIKE SRBIJE?

Tokom dosadašnjeg rada izučavana je materija ekološkog krivičnog zakonodavstva Republike Srbije (Joldžić, Jovašević, 2012), iskazana još 1998.godine, kada je formiran predlog sada važeće Glave 24. Krivičnog zakonika (Joldžić, 1997). Kako je od tada prošlo dosta vremena, aktuelno istraživanje je dovelo i do još nekih razmišljanja, zaključaka ali i predloga.

Izvršene analize su ukazale na dve kategorije problema, ali i puteva mogućih rešavanja istih. Pre svega, u okvirima nekih od normi mogu se uočiti izvesne *pravne praznine* koje bi valjalo da se dopune adekvatnim inkriminacionim konstrukcijama . Pa tako, iako je Zakonodavac inkriminisao "Unošenje opasnih materija u Srbiju i nedozvoljeno prerađivanje, odlaganje i skladištenje opasnih materija (čl. 266.)", obuhvativši ovom inkriminacijom i organizovanje vršenja ovog delikta (čl. 266., st. 5. u v. st. 1.), propustio je da inkriminiše i organizovanje izvršenja radnje ili radnji iz stava 2. u vezi stava 1. ovog člana, to jest - organizovanje koje dovodi do izvršenja radnje, ili radnji, zloupotrebe službenog položaja ili ovlašćenja neophodnih da se u Srbiju protivzakonito unesu materije pobrojane u stavu 1. čl. 266.

Zakonodavac je, takođe, propustio da inkriminišući Nezakoniti lov (čl. 276.), inkriminiše neovlašćen lov na svom zemljištu – npr. od strane fizičkih lica vlasnika površina koje potpadaju pod takozvana "otvorena lovišta" iz Zakona o divljači i lovstvu[33]. Ovo bi bio manji set dopuna postojećih normi Poglavlja 24.

Drugi, obimniji i složeniji set potrebnih i mogućih dopuna činilo bi formiranje onih normi koje ne posedujemo, ali za koje smatramo da bi bilo logično da ih formiramo unutar pomenutog Poglavlja 24. Kad se razmišlja o očuvanju zemnih dubina, što bi po najpre trebalo da bude zadatak zakona namenjenog rudarstvu i geološkim istraživanjima, uočava se da takav zakon R. Srbije (Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima[34]) ne inkriminiše povredu propisa koji se odnose na očuvanje zemnih dubina ispoljenu tokom: projektovanja, izgradnje, ili pak uvođenja u eksploataciju preduzeća koja se bave korišćenjem zemnih dubina, a posebno podzemne izgradnje mimo propisa[35], ali ni tokom korišćenja površina ili dubina koje dovodi do zagađivanja, pri čemu se, protivzakonito, prouzrokuje velika šteta. Otuda smatramo da ovo valja posebno inkriminisati i sankcionisati u okviru XXIV poglavljeKrivičnog zakonika R. Srbije!

---

[33] Zakon o divljači i lovstvu, Službeni glasnik RS, br. 18/10.
[34] Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima, Službeni glasnik RS, br. 101/15.
[35] Što inkriminiše Krivični zakonik Ruske Federacije članom 255., stavom 1.

Drugi, obimniji i složeniji set potrebnih i mogućih dopuna činilo bi formiranje novih normi, ali za koje se smatra da bi bilo logično i korisno da su formirane unutar Poglavlja 24. Do zaključka o korisnosti ovakvog pristupka došlo se kroz proučavanje krivičnih zakonika stranih država. Jasno se pokazalo da pojedini od njih, formirajući ekološki usmerene norme, pružaju kazneno pravnu zaštitu ne samo od prirode datim vrednostima životne sredine, već i onim ekološkim vrednostima stvorenim ljudskim radom, ali i od ekološki opasnih supstanci.

Staništa zaštićenih vrsta, a naročito ugroženih, od presudne su važnosti za njihovo održanje. Otuda i niz posebnih konvencija tome namenjenih, počev od Ramsarske[36], uz puno poštovanje tzv. Bernske[37]. Takođe je od vitalnog značaja i očuvanje prirodnih retkosti i prirodnih znamenitosti, otuda i njihova zaštita, uspostavljena na nivou Međunarodnog, a posebno Međunarodnog ekološkog prava, primera radi, u okviru Pariske konvencije[38]. Samim tim je logično da se uspostavi i njihova krivično pravna zaštita. Međutim, izdvojena i posebno definisana zaštita samim posebno zaštićenim prirodnim vrednostima (objektima i teritorijama) adekvatno je pružena tek od strane, na primer, KZ Nemačke[39], članom 329. - Ugrožavanje zaštićenih oblasti. Ovu krivično pravnu zaštitu Zakonodavac Republike Srbije još uvek nije formirao.

Pažnju su privukli i drugi oblici povređivanja ekoloških prava, obaveza i odgovornosti, na koje je ukazano još pre praktično dvadeset godina (Joldžić, 1995), a koji su prisutni i sada. Istraživanje je ukazalo da su neke od država, modernizujući svoje krivične zakonike, pojedine od ekoloških delikata prevele iz kategorije prekršaja, te ih jasno inkriminisale kao krivična dela. Tako je Savezna Republika Nemačka, uvodeći, a potom i dalje razvijajući već pomenuto 28. poglavlje Krivičnog zakonika, formirala neke od normi koje bi sada bilo logično da poseduje i Republika Srbija.

Zakonodavac Republike Srbije je, donoseći Zakon o zaštiti od buke u životnoj sredini[40], ona postupanja koja su protivna obavezama iz dotičnog zakona podvrgao prekršajnom progonu (čl. 34. i 36.). Međutim, ona postupanja koja su u suštini teške povrede odredbi ovog zakona, to jest proizvode jasne opasnosti, ali i posledice koje ne mogu da se smatraju lakim, nije inkriminisao. Ovo bi ubrzo trebalo da se učini, služeći se, na primer, istom logikom kao i zakonodavac Nemačke, kada je formirao član 325a KZ-a, kojim je inkriminisao "Stvaranje buke, potresa i nejonizujućeg zračenja". Tako bi se i u Srbiji mogle formirati dve nove norme 24. Poglavlja

---

[36] Poznata kao: The Ramsar Convention on Wetlands, u originalu: Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat. (1971). UN Treaty Series No 14583. Takođe vidi: Zakon o potvrđivanju Ramsarske konvencije, Službeni list SFRJ, br. 9/77.
[37] Bernska konvencija o očuvanju divljeg biljnog i životinjskog sveta, u originalu: Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. (1979). In European Treaty Series No 104, Council of Europe, Bern, Switzerland.
[38] Pariska konvencija, OUN, Pariz, novembar 1972.
[39] Strafgesetzbuch (StGB) - Ausfertigungsdatum: 15.05.1871.
[40] Zakon o zaštiti od buke u životnoj sredini, Službeni glasnik RS, br. 36/09 i 88/10.

Krivičnog zakonika, to jest inkriminisati svako ono proizvođenje buke, odnosno nejonizujućeg zračenja, tokom proizvodnih i drugih procesa, u meri koja je dovoljna da ošteti zdravlje ljudi ili nanese znatnu štetu živim elementima životne sredine ili pak staništima zaštićenih vrsta.

Republika Srbija poseduje i Zakon o upravljanju otpadom[41], koji uspostavlja niz specifičnih privrednih prestupa i prekršaja, ali ne i odgovarajuća krivična dela, iako bi bilo logično da se oni najteži oblici zagađivanja životne sredine otpadima inkriminišu. Upravo kako je to učinila Savezna Republika Nemačka, na primer, (čl. 326., st. 1. KZ-a), te Ruska Federacija (čl. 247., st. 1. KZ-a), koje inkriminišu i samo protivpravno postupanje, obzirom na inherentnu opasnost koje ovakvo postupanje poseduje. Bilo bi logično i korisno, obzirom na opasnosti i moguće posledice, a posebno izazvane takozvanim opasnim otpadima, da ove inkriminacije, uz prateće adekvatne sankcije, budu ugrađene u 24. poglavlje KZ-a R. Srbije.

Srbija u okviru Zakona o planiranju i izgradnji[42] poseduje brojne norme koje se odnose na izgradnju novih i rekonstrukciju postojećih uređaja, postrojenja, pa i celovitih privrednih objekata. Ovim normama se jasno obvezuje na koje se načine ide od idejnih projekata do zakonitog puštanja u rad ovih objekata, ali ne poseduje inkriminaciju koja bi tretirala puštanje u rad i/ili upotrebu ovih objekata bez ikakvog obaveznog odobrenja ili suprotno istom. Upravo tako to inkriminiše čl. 327., st. 2. KZ Nemačke. Inkriminaciju analognu ovoj valja uvesti u pomenuto poglavlje 24. KZ-a.

Kako privređivanje, naročito industrijski rad, često dovodi do emaniranja raznovrsnih otrova, pa i onih najopasnijih, to je zakonodavac SR Nemačke, novelacijom Poglavlja 28. KZ-a, formirao normu člana 330a – Teško ugrožavanje oslobađanjem otrova. Ovom normom inkriminiše se oslobađanje materija koje sadrže, ili mogu da proizvedu otrove, te time proizvedu opasnost po život ili zdravlje jednog ili više lica, pri čemu podvrgava kažnjavanju i sam pokušaj ovog krivičnog dela (čl. 330a., st. 2.). Republici Srbiji je neophodno da inkriminiše i adekvatno sankcioniše "Teško ugrožavanje oslobađanjem otrova".

Skupu napred analiziranih inkriminacija kao i mogućnosti, te potreba njihove ugradnje i u KZ R. Srbije trebalo bi dodati i neke od interesantnih elemenata u tekstu već pominjanog KZ-a Kraljevine Španije. Dotični zakonik posebnu zaštitu pruža radom stvorenim vrednostima životne sredine i elementima kulturnog nasleđa, u okviru tzv. Naslova XVI, Poglavlja II – Krivična dekla protiv objekata istorijskog nasleđa[43]. Normama ovog dela zakonika podvrgava krivičnoj odgovornosti "svakoga ko uništi ili ozbiljno ošteti gradnju posebno zaštićenu obzirom na istorijski, umetnički, kulturni ili monumentalni značaj". Dalje, ovoj odgovornosti posebno podvrgava svakog pripadnika aparata vlasti koji, iako

[41] Zakon o upravljanju otpadom, Službeni glasnik RS, br. 36/09, 88/10 i 14/16.
[42] Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS, br. 72/09, 81/09 - ispr., 64/10 - odluka US, 24/11, 121/12, 42/13 - odluka US, 50/13 - odluka US, 98/13 - odluka US, 132/14 i 145/14.
[43] CÓDIGO PENAL, LIBRO II, Capítulo II - De los delitos sobre el patrimonio histórico, Articulo 321.

svestan nezakonitog delanja, izvesti pozitivno o istom, iako dotični projekt vodi ka oštećenju, uništenju ili u stvarnosti neadekvatnoj zaštiti posebno zaštićenih objekata (čl. 322.) pobrojanih u čl. 321. Članom 323., pruža se posebna zaštita: arhivama, registrima, muzejima, bibliotekama, centrima obrazovanja, naučnim laboratorijama i sličnim institucijama, od istorijskog, naučnog, kulturnog ili monumentalnog značaja, kao i arheološkim nalazištima. Čini se da bi ove tri norme (kao i ona koja govori o njihovom nehatnom izvršenju), kao posebna logička celina, trebalo da budu unete u KZ Republike Srbije, te tako pojačaju zaštitu radom stvorenih vrednosti životne sredine.

Posebno je za Srbiju interesantan i čl. 326. Poglavlja III – Krivična dela protiv prirodnih resursa i životne sredine KZ Španije[44], obzirom da isti određuje kao ekološko krivično delo postupanje privrednog subjekta bez za to obavezne dozvole (čl. 326, pod a), neizvršavanje naloga aparata vlasti o korekciji ili prekidu radnji zagađivanja (čl. 326, pod b.), ali i kada se nezakonito uzima voda tokom restrikcija (čl. 326, pod f), pri čemu za ovo propisuje i krivičnu odgovornost pravnih lica (čl. 327.), a ne samo fizičkih.

Nezakonito postupanje sa otpadima U Srbiji može da dovede samo do odgovornosti za privredne prestupe (ređe) ili pak prekršaje (češće). Zakonodavac Španije je, kao i SR Nemačke i Ruske Federacije, kao osnovno krivično delo koje se odnosi na otpade, odredio: 1. uspostavljanje deponija, bilo čvrstih ili tečnih otpada, a koji su opasni i mogu da ozbiljno oštete balanse prirodnih sistema ili zdravlje ljudi (čl. 328., st. 1.), ali i 2. postupanje protivno zakonima, a ispoljeno kao korišćenje instalacija, pri čemu je došlo do opasnih aktivnosti, ili su odložene ili pak korišćene opasne materije, a ovo je dovelo ili moglo da dovede do smrti ili ozbiljne povrede lica ili povredi kvaliteta vazduha, zemljišta, voda, ili životinja i bilja (čl. 328., st. 2.). Takođe, inkriminiše se i nezakoniti transport otpada (čl. 328., st. 4.), a da bi zaštita bila uistinu potpuna, inkriminisano je i ono postupanje pripadnika aparata vlasti koje se ispolji kao davanje nezakonite dozvole proivođaču otpada ili pak subjektu pripadniku industrije koja postupa sa otpadom (čl. 329.). Sve ove inkriminacije su logično formirane i locirane, a što potvrđuje da bi isto mogao da uradi i Zakonodavac Republike Srbije.

Dalje se u okviru ekoloških krivičnih dela KZ-a R. Španije posebno inkriminiše grupu krivičnih dela protiv flore i faune[45], među kojima je inkriminacija ozbiljnog oštećenja ili pak uništenja staništa zaštićenih vrsta (čl. 332.), norma kakvu R. Srbija ne poseduje, iako je i ona potpisnik međunarodnih dokumenta

---

[44] CÓDIGO PENAL, LIBRO II, Capítulo III - De los delitos contra los recursos naturales y el medio ambiente.

[45] CÓDIGO PENAL - TÍTULO XVI - DE LOS DELITOS RELATIVOS A LA ORDENACIÓN DEL TERRITORIO Y EL URBANISMO, LA PROTECCIÓN DEL PATRIMONIO HISTÓRICO Y EL MEDIO AMBIENTE. CAPÍTULO IV -De los delitos relativos a la protección de la flora, fauna y animales domésticos. Articulo 332 – 337.

na bazi kojih je formirala Crvenu knjigu zaštićenih vrsta (Stevanović, 1999)[46] (a koja obuhvata i njihova staništa)[47]. Španija je formirala i inkriminaciju uvođenja alohtonih vrsta koja vodi ili je dovela do oštećenja biološkog balansa (čl. 333), normu koju je neophodno da i Srbija u KZ-u poseduje[48].

Kao što je pokazala prikazana analiza, ekološko krivično zakonodavstvo savremenih država, iako poseduje obiman skup ekoloških, a kvalitetno osmišljenih inkriminacija krivičnih dela, ne bi trebao da bude okoštala tvorevina. Sasvim suprotno, valjalo bi da prati razvoj samog ekološkog prava, ali i formiranja i ispoljavanja sve raznovrsnijih ekoloških opasnosti i posledica, a otuda i da se dograđuje za to potrebnim inkriminacijama, te sankcijama. Ovo važi i za Krivični zakonik Republike Srbije, kome je posvećena posebna pažnja, te bi zato bilo korisno i logično da se isti novelira upravo kako je to predloženo u završnom delu ovog rada.

REFERENCE

(1) 18. Strafrechtsänderungsgesetz – Gesetz zur Bekämpfung der Umweltkriminalität, Mar. 28, 1980, BGBL. I at 373.
(2) Air Pollution Control Act, Act No. 97 of June 10, 1968.
(3) Brazilian Environmental Policy (Law No. 6938 of 31 August 1981)
(4) CODICE PENALE 1930 (Gazzetta Ufficiale 26 ottobre 1930, n. 251) Approvato con R.D. 19 ottobre 1930 n.1398; Codice Penale, Edizione Maggio, 2014.
(5) CODIGO PENAL ESPAÑOL - TEXTO ÍNTEGRO ACTUALIZADO 2009. Dostupno na: http://abogadospenal.fullblog.com.ar/codigo-penal-espanol---texto-integro-actualizado-2-121244071996.html.
(6) Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. (1979). In European Treaty Series No 104, Council of Europe, Bern, Switzerland.
(7) Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat. (1971). UN Treaty Series No 14583. In As Amended by the Paris Protocol, 3 Dec 1982, and Regina Amendments, 28 May 1987. Ramsar, Iran.
(8) de Vasconcellos e Benjamin A.H., Pinheiro Pedro A.F. (1997) Brazil. U: Heine G., Prabhu M., Alvazzi del Frate A. (ur.) Environmental protection - potentials and limits of criminal justice. Evaluation of legal structures. Germany: Max-Planck-Institut, Freiburg im Breisgau, str. 136.
(9) Decree-Law No. 2,848/40: Penal Code. DECRETO-LEI No 2.848, DE 7 DE DEZEMBRO DE 1940.
(10) Environmental protection Act 1990. TSO (Norwich: The Stationery Office).
(11) Gesetz zur Ordnung des Wasserhaushalts (Wasserhaushaltsgesetz) Vom 27.07.1957 (BGBl_I_57,1110, 1386) in der Fassung der Bekanntmachung vom 19.08.02 (BGBl_I_02,3245) zuletzt geändert durch Art.8 iVm Art.9 Nr.1 Satz 2 des Gesetzes

[46] U vezi rečenog vidi Pravilnik o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva - Prilog I - strogo zaštićene vrste, Službeni glasnik RS, br. 05/10. usklađen sa zahtevima Crvene liste ugroženih vrsta po IUCN-u i Evropskoj crvenoj listi;
[47] Norma koja je prisutna i u Krivičnom zakoniku Ruske Federacije, u okviru člana 259.
[48] Primer je problem nezakonitog uvođenja riba (babuške) u domaće vode.

zur Neufassung des Raumordnungsgesetzes und zur Änderung anderer Vorschriften (GeROG) vom 22.12.08 (BGBl_I_08,2986).
(12) Hankey, D. L. (1980). Sections 9 and 10 of the Rivers and Harbors Act of 1899: The Erosion of Administrative Control by Environmental Suits, Duke Law Jountal, 170, str. 170-204.
(13) Joldžić, V. (1995). Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
(14) Joldžić, V. (1997). 5. Poglavlje Krivično pravna zaštita životne sredine – O potrebnim novinama u krivično pravnoj zaštiti, U: Kavran, D. & Petković, G. (ur.): Pravo i životna sredina. Beograd: Udruženje pravnika Jugoslavije i Jugoslovensko udruženje za javnu upravu, str. 376.-399.
(15) Joldžić, V., Jovašević, D. (2012). Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
(16) Krivični zakonik Kraljevine Švedske, od 21. decembra 1962. (1967) Beograd: Institut za kriminološka istraživanja.
(17) Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13 i 108/14.
(18) Legge 10 maggio 1976, N 319 – Norme tutela acqua da inquinqmento / cd. "Legge Merli", Gazzetta Ufficiale n. 141. del 29 magio 1976.
(19) Legge del 13 Iuglio 1966, n. 615 "Provvedimenti contro l'inquinamento atmosferico". Gazzetta Ufficiale n. 201. del 13 agosto 1966.
(20) Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal, Boletín Oficial del Estado, número 281, de fecha 24 de noviembre de 1995.
(21) Loi n° 64-1245 du 16 décembre 1964 relative au régime et à la répartition des eaux et à la lutte contre leur pollution. Journal oflind du 18 décrmbre 1964 et rectificatifs J.O. des 15 janvier et 6 février 1965.
(22) New South Wales' Environmental Offences and Penalties Act, No 150, Year 1989.
(23) Pariska konvencija, OUN, Pariz, novembar 1972. - Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 56/74.
(24) Pravilnik o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva - Prilog I - strogo zaštićene vrste, Službeni glasnik RS, br. 05/2010.
(25) Pravilnik o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva - Prilog I - strogo zaštićene vrste, Službeni glasnik RS, br. 05/10.
(26) South Australia's Environment Protection Act 1993. Dostupno na: https://www.legislation.sa.gov.au/lz/c/a/environment%20protection%20act%201993/current/1993.76.un.pdf.
(27) Stevanović, V. (ed.) (1999). Crvena knjiga Flore Srbije, I tom. Beograd: Ministarstvo za životnu sredinu Republike Srbije, Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Zavod za zaštitu prirode Republike Srbije.
(28) Strafgesetzbuch (StGB) - Ausfertigungsdatum: 15.05.1871. Vollzitat: Strafgesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November 1998 (BGBl. I S. 3322).
(29) The Clean Air Act, lociran unutar 42 U.S.C. §7401 et seq. (1970).
(30) The discharge prohibition of the Rivers and Harbor Act of 1899, 33 U.S.C. § 407: US Code - Section 407: Deposit of refuse in navigable waters generally.
(31) The Federal Water Pollution Control Act of 1948 (Clean Water Act).
(32) The Soil and Water Resources Conservation Act of 1977. Dostupno na: https://www.nrcs.usda.gov/wps/portal/nrcs/main/national/technical/nra/rca/.
(33) Uhlmann, D. M. (2009). Environmental Crime Comes of Age: The Evolution of Criminal Enforcement in the Environmental Regulatory Scheme. Utah Law Review, 4, str. 1223-1252.

(34) USCODE-2011-Title33 - NAVIGATION AND NAVIGABLE WATERS. Dostupno na: https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2011-title33/pdf/USCODE-2011-title33-chap9-subchapI-sec403.pdf.
(35) Water Resources Act of the Year 1991. The National Archives. Dostupno na: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1991/57/section/161.
(36) Zakon o divljači i lovstvu, Službeni glasnik RS, br. 18/10.
(37) Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS, br. 72/09, 81/09 - ispr., 64/10 - odluka US, 24/11, 121/12, 42/13 - odluka US, 50/13 - odluka US, 98/13 - odluka US, 132/14 i 145/14.
(38) Zakon o potvrđivanju Ramsarske konvencije, Službeni list SFRJ, br. 9/77.
(39) Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima, Službeni glasnik RS, br. 101/15.
(40) Zakon o upravljanju otpadom, Službeni glasnik RS, br. 36/09, 88/10 i 14/16.
(41) Zakon o vodama, Službeni glasnik RS, br. 30/10.
(42) Zakon o zabrani izgradnje nuklearnih elektrana, Službeni list SRJ, br.12/95.
(43) Zakon o zaštiti od buke u životnoj sredini, Službeni glasnik RS, br. 36/09 i 88/10.
(44) Zakon o zdravlju bilja, Službeni glasnik RS, br. 41/09.
(45) Zakona o genetički modifikovanim organizmima, Službeni glasnik RS, br. 41/09.
(46) Zakona o sredstvima za zaštitu bilja, Službeni glasnik RS, br. 41/09.
(47) Zakona o šumama, Službeni glasnik RS, br. 30/10, 93/12 i 89/15.
(48) Белоусова, Л.С., В. А. Борисов, В. А, Винокуров, А.А. (1969) Заповедники и национальные парки мира: краткий сиравочник. (Rezervati prirode i nacionalni parkovi na svetu – kratki spisak). Moskva: Akademija nauka SSSR.
(49) Уголовный кодекс Российской Федерации, от 13июна 1996 года (Но 63-ФЗ.), noveliran: и Уголовный кодекс Российской Федерации. С йэмениями и дополнениями на 15 сентябя 2005 года [УДК 343, ББК 67. 408 У 26 ISBN 5-699-13515-4].

REGARDING THE ESTABLISHMENT, NEEDS AND POSSIBILITIES FOR FURTHER DEVELOPMENT OF THE CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF THE ENVIRONMENT

As a complex area, environmental law requires a responsible and long-term, comprehensive approach and cooperation, especially in relates to the criminal law and problems in criminal legal reactions to those activities that are in contrary to the prescribed obligations relevant for the protection of the environment, which are the subject of this paper. The elements of the base and the development of criminal legal reaction to undesirable and illegal threats and violation of the real ecological crimes are analyzed, which in the final, affect the human right to a healthy life. The aim of the article is centered at understanding the pathways of formation and further development of the criminal legal reaction against threats and violations of environmental rights, obligations and responsibilities, particularly on the field of the Republic of Serbia. Also proposed are possible ways for further development of the Criminal Code of the Republic of Serbia.

KEYWORDS: Ecological Law / the environment / criminal law protection / The Criminal Code

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 71-83
Pregledni naučni rad
UDK: 316.774:316.624(497.11)
32.019.5:343.54/.55(497.11)

MEDIJI I NASILJE: NASILJE U MEDIJIMA ILI NASILNI MEDIJI*

Hajdana Glomazić*
Olivera Pavićević*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Bezrazložno prikazivanje nasilja u medijima je društveni problem. On se mora razmatrati u smislu pronalaženja efikasnih mehanizama zaštite od medijskog nasilja zasnovanih na analizi njegovog porekla i efekata. Analitički pristup ovom problemu pruža uvide u načine na koje je moguće izbeći njegove negativne posledice na pojedince i društvo u celini. Predmet ovog rada je analiza fenomena medijskog nasilja, a cilj je pružanje odgovora na pitanje njegovog učinka na različitim društvenim nivoima (individualni, društveni). Rezultati analize su pokazali da, bez obzira na podatke dobijene empirijskim istraživanjima, nema opšte saglasnosti oko toga u kojoj meri su nasilni sadržaji u medijima faktor budućeg nasilnog ponašanja. Ipak, autori se slažu u oceni da dugotrajna izloženost medijskom nasilju ima negativne posledice u fizičkom, psihičkom i moralnom smislu, pa i u stabilizaciji nasilne ličnosti, naročito kada su mladi u pitanju.

KLJUČNE REČI: mediji / nasilje / medijsko nasilje / medijska pismenost / komunikacija

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS
* E mail: hajdana.ng@gmail.com
* E mail: oliverapavicevic4@gmail.com

1. UVOD

Činjenica da nasilje predstavlja deo svakodnevnice obavezuje medije da izveštavaju o njemu jednako kao i o ostalim društvenim pojavama. Mediji to i čine, s tim što su *obogatili* i *usavršili* načine njegove medijske prezentacije. Prikazivanje nasilja se povećalo u odnosu na period pre *tehnološke revolucije*, ali se istovremeno sa njegovom kvantifikacijom izmenio i način njegove prezentacije: izveštavanje o nasilju postalo je je senzacionalističko, tabloidno, "slikovitije i seksualnije". Ono se prikazuje u formi spektakla umesto u *crnoj hronici*, nalazi se na naslovnicama dnevne štampe, često u rubrici *zabava,* uz primetno odsustvo empatije pri izveštavanju koje narušava dostojanstva žrtve.

Šta se promenilo u društvu i je li možda vreme da se zapitamo: da li je reč o prezentaciji nasilja u medijima ili o *nasilnim medijima*?!

2. OPŠTI OKVIR I METOD ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog rada je analiza nasilja u medijima u cilju dolaženja do odgovora na pitanje sa kolikom sigurnošću je moguće utvrditi u kojoj meri je medijska promocija nasilja odgovorna za izazivanje negativnih poosledica na publiku. Jedna od tih posledica je i nasilno ponašanje. Postavlja se pitanje, da li je aparatura društvenih nauka u mogućnosti da izmeri te efekte, budući da su varijable koje su predmet merenja fluidne i teško *uhvatljive*. Našom deskriptivnom analizom pokušaćemo da damo odgovor na postavljena pitanja.

U naučnoj zajednici, koja sa različitih stanovišta analizira pojam nasilja, postoje neslaganja u pogledu definisanja nasilja uopšte, pa se ono određuje u zavisnosti od naučne oblasti i izbora kriterijuma od kojih se u analizi i definisanju polazi. U literaturi se nasilje određuje u užem i u širem smislu. U širem smislu ono obuhvata ono što autori nazivaju "strukturnim nasiljem" (Svensen, 2006), dok se uže definicije odnose na fizičko i emocionalno nasilje (Potter, 1999; Svensen, 2006). U ovom radu, se ne ulazi u dublju razradu i pojmovnu analizu nasilja kao opšteg pojma, budući da to prevazilazi potrebe ovog rada. Nasilje shvatamo kao "svaki oblik ponašanja pojedinca koji namerno preti ili nanosi fizičku, seksualnu ili psihičku povredu drugima ili sebi samom" (Stanko, prema Ignjatović, 2011: 183). Takođe, u literaturipostoji neusklađenost u pogledu shvatanja i definisanja nasilja u medijima što, nadalje, dovodi do poteškoća u istraživanju ovog fenomena. Sintagme: medijsko nasilje, nasilje u medijima, prikazivanje medijskog nasilja, nasilni mediji i slično upotrebljavaju se kao sinonimi za opisivanje bezrazložnog, prekomernog prikazivanja nasilnih sadržaja u medijima, paih shodno tome i mi u ovom radu upotrebljavamo u istom značenju. Potterova definicija pod medijskim nasiljem podrazumeva "povredu nečije fizičke i emocionalne dobrobiti"(Potter, 1999: 69), dok se pod pojmom *bezrazložno prikazivanje nasilja* "označava emitovanje poruka, reči i slika čiji su sadržaji ili prezentacija nasilni u meri koja nije opravdana u datom

kontekstu"(Preporuka R (97) 19, 2007: 6). Ovako definisano medijsko nasilje predstavlja prikladan *okvir* za našu analizu.

Nasilje u medijima se klasifikuje na raznorodne načine, pa se razlikuje: "direktno (lično) i indirektno (strukturalno) nasilje, prirodno (stvarno) i veštačko nasilje, legitimno i nelegitimno, telesno i verbalno, namerno i nenamerno, individualno i kolektivno, očigledno i latentno, nasilje koje se čini nad drugim i nasilje koje se trpi, podnosi" (Valković, 2010: 68). Sve ove podele se najpre odnose na nasilje u opštem smislu, dok se sledeća klasifikacija koju izlaže Valković cccodnosi na nasilje posredovano medijima. Tako se u kontekstu medijskog nasilja razlikuje: "medijsko inscenirano nasilje (nasilje prilagođeno i priređeno za publiku) i medijski obrađeno nasilje koje je sastavni deo programa unutar konteksta u kome se svet prikazuje na realističan način (informativni sadržaji, reportaže...); nasilje koje se zaista dogodilo (konkretno, realno) i nasilje koje se prikazuje na mediju i slično" (ibid, 68-69). U ovoj klasifikaciji naročituistraživačku pažnju privlači *medijsko inscenirano nasilje*koje predstavlja jednu vrstu spektakla, posebno priređenog za publiku, neretko u formi zabavnih programa. To je slučaj s programskim servisima *novog* žanra *informativnog spektakla* ("*TV-istina*", *"reality shows"*, *"infozabava*" itd.) gde se prezentacija nasilja ni po čemu ne može opravdati kontekstom, pri čemu dostiže neprihvatljiv ili degradirajući nivo, nepotrebno se prikazuje i nepotrebno dugo traje (Preporuka R (97) 19, 2007). Ipak, nije jasno zašto su nasilje, i njegova obrada za publiku, postali tako atraktivni medijima, kome su potrebni i kakva im je funkcija.

3. TEORIJSKE POSTAVKE O UČINCIMA MEDIJSKOG NASILJA NA PUBLIKU

U pokušaju da se objasni medijsko nasilje i mehanizmi preko kojih ono deluje na ponašanje publike, razvile su se mnogobrojne teorije. Na ovom mestu navešćemo samo neke od najzastupljenijih kojima se objašnjava ovaj fenomen.

*Teorija navikavanja*kaže da stalna izloženost televizijskom nasilju povećava prag tolerancije na nasilje, da bi se ono, u konačnici, normalizovalo i smatralo uobičajenim ponašanjem (Kunczik i Zipfel, 2007). Ovo je ujedno i jedna od najčešćihistraživačkih evidencija koje se odnose na efekte bezrazložnog medijskog nasilja na publiku. Da bi se ova teorijska stanovišta učvrstila, potrebno je, prema mišljenju autora, dodatno ispitati ovu povezanost, bez obzira na istraživačke nalaze koji pokazuju smanjivanje senzitivnosti na nasilje zbog njegovog povećanog prikazivanja u medijima. Rezultati istraživanja (i eksperimentalnih) koja su sprovedena 1999. i 2000. godine (Grim; Myrtek, Scharff; prema Kunczik i Zipfel, 2007), pokazala su manju emocionalnu angažovanost u odnosu na scene nasilja i smanjenu moć uživljavanja usled konzumiranja nasilnih sadržaja kod redovnih gledalaca televizije u odnosu na gledaoce koji je retko konzumiraju (videti više u: Kunczik i Zipfel, 2007: 5). Bez obzira na ove nalaze, autori smatraju da bi trebalo izvršiti dodatna ispitivanja kako bi se mogli doneti validni naučni zaključci.

Prema *teoriji kultivacije* preterano konzumiranje televizije, ima dugoročne implikacije na doživljaj stvarnog sveta. Potter navodi da se kultivacija "odnosi

nadugoročno oblikovanje percepcije i verovanja o svetu u kome živimo koje se javlja kao posledica izloženosti medijima" (Potter, 1999: 14). Teorija kultivacije daje objašnjenje prema kome dugoročna izloženost nasilnim sadržajima na televiziji stvara kod ljudi privid da je svet u kome žive zapravo *replika* onoga što gledaju na televiziji i jedina realnost. Ovaj privid nadalje proizvodi strah i strepnju da će i sami postati žrtve nasilja u stvarnom životu. Međutim,dok jedna grupa autora smatra da je istraživanjima potvrđena ova teorija (Morgan, Shanahan premaKunczik i Zipfel, 2007), postoje autori koji, iako ne odriču značaj dobijenih rezultata, veruju da nema još dovoljno empirijskih potvrda na osnovu kojih bi se mogle konstatovati uzročno-posledične veze među ovim pojavama. Oni objašnjavaju da strah koji se pojavljuje kod gledalaca ne mora biti produkt intenzivne konzumacije televizijskih sadržaja, nego proizvod ličnih karakteristika gledalaca koji "usled plašljivosti i izbegavanjadodirasa opasnim svetom, ostaju kod kuće i gledaju televiziju" (Kunczik, Zipfel, 2007: 6). Kako drugi autori dodaju, televizija može delovati kao podsticaj, a ne kao uzrok ponašanja gledatelja (Valković, 2010).

Prema teoriji *socijalnog učenja*određeno ponašanje se može naučiti posmatranjem nekog drugogai na taj način se mogu usvojiti opservirani obrasci ponašanja. To bi značilo da se posmatranjem nasilnih sadržaja, učenjem po modelu, uče/usvajaju nasilni oblici ponašanja. Međutim, pošto se naučena ponašanja ne ispoljavaju uvek iako bi *umela* biti ispoljena (možda neće ili ne smeju biti ispoljena), usvajanje nekog sadržaja ne vodi izvršenju takvog ponašanja (Kunczik, Zipfel, 2007). Za nasilno ponašanje su predviđene sankcije, pa je to jedan od razloga zbog kojih se agresija, pod uslovom i da je naučena, ne ispoljava u praksi (ibid.). To je, ujedno i osnovna primedba objašnjenju medijskog nasilja preko teorije socijalnog učenja.

Sledeća teorija kojom se pokušava objasniti povezanost prikazivanja nasilja i nasilničkog ponašanja jepriming teorija. Prema ovoj teoriji potreban je izvestan (nasilni) podražaj (priming) kako bi se podstaklo određeno (agresivno) ponašanje. Priming teorijom se objašnjava proces koji se odvija u mozgu usled izloženosti nasilnim sadržajima. Ona ukazuje da se "u mozgu nalaze semantički međusobno povezane spoznaje, osećaji i sklonosti ka određenom ponašanju, koje su povezane upravo asocijativnim putevima, odnosno mrežom neurona. Ako se nekim podražajem (npr. nasilničkim medijskim sadržajima) pobudi određeni čvor koji postojiunutar ovog sklopa (priming), nastaje učinak emisije koji podstiče misli osećanja i sklonosti ka određenom ponašanju povezane sa pobuđenim čvorom. Ovaj automatski, odnosno spontani i nenamerni proces utiče na interpretaciju novih podražaja i kratkotrajno povećava verovatnost agresivnog ponašanja" (Kunczik, Zipfel, 2007: 9). Postoje istraživanja kojima se potvrđuju ove teorijske postavke i koja dokazuju da su posledice po gledaoce dugoročne (Todorov, Bargha prema: Kunczik, Zipfel, 2007). S druge strane, ima autora koji smatraju da je za čvrste zaključke potrebno još empirijskih potvrda.

Skript teorija se odnosi na preradu informacija koju gledalac primi putem medija. To podrazumeva postojanje mentalnih rutina, skripta, koje su skladištene u našoj memoriji i koje se po automatizmu aktiviraju u situacijama koje od nas traže rešavanje nekog problema. To je takozvano *tipično ponašanje*. Autori smatraju da deca koja su često izložena realnom ili medijskom nasilju, vremenom razvijaju takve

skripte rešavanja problema koje se po potrebi aktiviraju, odnosno onda kada su suočeni sa nečijim agresivnim ponašanjem (Kunczik, Zipfel, 2007). Ova teorija je dobila značajne empirijske potvrde.

Teorija o katarzi je među prvima pokušala da objasni fenomen nasilja u medijima. Osnovna postavka od koje se u teoriji polazi odnosi se na pretpostavku da će gledalac izlaganjem nasilnim sadržajima, zamišljanjem da sam prolazi kroz sličnu situaciju uspeti da redukuje agresivnost i nasilno ponašanje u konkretnoj, stvarnoj životnoj situaciji. Kunczik i Zipfel (2007) konstatuju da se teorija zasniva na tezi o urođenoj agresivnosti i da su podaci dobijeni empirijskim istraživanjem pobili ovu teoriju, no da se i dalje u stručnim krugovima vode rasprave u vezi ovog pitanja (ibid.).

4. ULOGAMEDIJSKOG NASILJA U OBLIKOVANJU NASILNOG PONAŠANJA POJEDINCA

Kao što među autorima nema slaganja oko definisanja medijskog nasilja, tako je malo saglasnosti i u pogledu uloge medija na podsticanje na nasilje i agresiju. Prema mišljenju autora, koji su izvršili meta analizu postojećih istraživanja, razloge za takvu situaciju treba tražiti u malom broju empirijskih istraživanja kojima je cilj ispitivanje uloge medija u promociji i podsticanju ljudi na nasilje (Kunczik i Zipfel, 2007). Takođe, ovi autori smatraju da rezultati istraživanja koja su rađena u ranijem periodu i u sasvim drugačijoj "medijskoj sredini" ne mogu biti sasvim pouzdani za današnje vreme, te se samo u ograničenom smislu mogu smatrati relevantnim.

S druge strane, većina studija pokazuje da postoji povezanost nasilja u medijima i stvarnog nasilja (Bartholow i dr. 2006; Byrne i dr., 2016; Ortega i dr., 2007;Savage, 2004) kaoi da mediji mogu doprineti agresivnoj kulturi jer među ovim pojavama postoji povratna veza. Smatra se da postoje podaci koji svedoče da je nasilje u medijima univerzalna pojava i da su pored postojanja brojnih kulturoloških razlika, temeljni modeli implikacija nasilja u medijima slični u celom svetu (Kanjižaj, Ciboci, 2011). Neki podaci iz istraživanja upućuju na zaključak da se medijsko nasilje "primarno predstavlja u kontekstu nagrađivanja"a kod nekih autora postoji uverenje da agresivni ljudi svoje stavove potvrđuju i utvrđuju kroz nasilne medijske sadržaje (ibid.)

Trend (2007) analizira i kritikuje stanje i efekte nasilja u medijima i saopštava da su neka ispitivanja pokazala da nije nužno da televizijsko nasilje vodi utvrđivanju agresivnih stavova i ponašanja. To, naime, zavisi od načina na koji je nasilje kontekstualizovano i od načina na koji je prikazano. Ako ne postoji glorifikacija nasilnika i ako se iz sadržaja može doneti zaključak o kažnjivosti nasilja i njegovim štetnim posledicama, postoji *nada*da posledice neće biti negativne po publiku. Trend (2007), nadalje, dodaje da nasilje u medijima neće direktno podstaći publiku da bude agresivna ili da počini zločin. Međutim, posledice izloženosti nasilnim sadržajima su mnogo štetnije i ogledaju se u stvaranju uverenja ljudi da žive u nasilnom svetu, te se i nasilje normalizuje, relativizuje i prihvata kao neminovnost. I Gladkova (2013) naglašava da snaga odnosa između gledanja televizije i percepcije društvene stvarnosti nipošto ne sme biti potcenjena.

U interpretaciji podataka dobijenih istraživanjima naglašava se da se povezanost ovih pojava u najvećoj meri odnosi na povećanje praga tolerancije na nasilje kao i na usvajanje obrazaca ponašanja koji ne uvažavaju principe tolerancije i asertivnosti u rešavanju konflikata. To se naročito odnosi na mlađu populaciju koja na osnovu nasilnih scena u kojima nasilnik nije kažnjen ili je predstavljen kao heroj može zaključiti da je nasilje jedan od društveno prihvatljivih načina na koji se rešavaju konflikti. Međutim, u pravu su autori koji tvrde da samo posmatranje nasilnih sadržaja neće izazvati automatski nasilnu reakciju kod publike, već reakcija zavisi od ličnih karakteristika osobe i obeležja nasilnog sadržaja kao predispozicije(Valković, 2010). U vezi sa krivičnim delima prema strancima studije su potvrdile da mediji imaju moć u podsticanju na njihovo izvršenje, ali samo u slučaju kada kod gledaoca postoje preduslovi da se takvo ponašanje ispolji (Kunczik i Zipfel, 2007). Slična situacija je i sa imitacionim delovanjem samoubistva, gde mediji mogu biti samo jedan od *okidača* za spremnost preduzimanja takavog čina (ibid.). Autori upozoravaju da bi u tom smislu trebalo istražiti delovanje novih medija (ibid.).

Savet Evrope je, ne ulazeći u akademsku raspravu o povezanosi ili uticaju nasilja u medijima na nasilno ponašanje, doneo *Preporuke o prikazivanju nasilja u elektronskim medijima* (Preporuka R (97) 19, 2007), naročito imajući u vidu "međunarodnu dimenziju bezrazložnog prikazivanja nasilja i relevantne odredbe Evropske konvencije o prekograničnoj televiziji" (ibid, 127). U *Preporukama* se kaže da je prikazivanje nasilja u medijima prekomerno i da dostiže "neljudski i degradirajući nivo" (ibid., 2)pri čemu je osnovna argumentacija za ovakvu medijsku politiku pozivanje na ekonomske razloge. Kako se navodi, to ne sme biti opravdanje za bezrazložno prikazivanje nasilja. Takođe, u *Preporukama* se konstatuje da nadležne institucije zadužene za regulaciju ove oblasti preterano prikazivanje nasilja u medijima ne prepoznaju kao problem uprkos nalazima koji govore o štetnim posledicama po psihički, fizički ili moralni razvoj javnosti: na povećanu nesenzitivnost na bol i patnju, osećaj nesigurnosti i nepoverenje (ibid.).

Uprkos brojnim analizama koje sugerišu da postoji određena povezanost između izloženosti nasilnim sadržajima i budućeg ponašanja publike, autori upozoravaju da ne treba donositi ishitrene zaključke (Kunczik i Zipfel, 2007). Naime, oni smatraju da su mediji samo jedan od elemenata u složenim međusobnim odnosima u društvu, element koji može imati ograničenu ulogu u nasilničkom ponašanju. Bezuslovno prihvatanje medijske krivice već se posmatra kao svojevrsna*kulturna pojava* (Kunczik i Zipfel, 2007). Razlozi za to se vide u činjenici da se "u svakodnevnom životu javljaju spektakularni činovi nasilja, koji pridonose tome da se u javnoj raspravi pažnja usmerava na temu"mediji i nasilje". Oni stvaraju potrebu za brzim, uverljivim, prihvatljivimobjašnjenima, i medijsko nasilje nudi se kao glavni, zdravom razumu *(CommonSense)* blizak uzrok. Pojednostavljena pretpostavka o delovanju medija nije toliko raširenasamo zato što svi svakodnevno dolazimo u kontakt s medijima i stogasmatramo da možemo ispravno i "nepristrano" prosuđivati. U vezi s timzanimljiv je u raznim studijama ustanovljen i u istraživanju poznat fenomen"Third- Person Effect" ("učinak treće osobe"). Prema njemu se uverenjeo opasnosti medija ne odnosi na dotičnu osobu, nego se samo "drugiljudi" nalaze u opasnosti" (Kunczik i Zipfel, 2007: 3). U tom kontekstu zanimljivo je

spomenuti istraživanje koje je imalo za cilj da odgonetne način na koji medijsko nasilje definiše publika (Potter, 1999). Naime, pokazalo se da nezavisno od socio-demografskih karakteristika, pa čak i od lično proživljenog negativnog iskustva, publika kao osnovni kriterijum za procenu nasilja u medijima uzima podatak da li je ono vizuelno predstavljeno ili nije. Zanimljivo bi bilo za interpretaciju uzeti podatak iz ovog istraživanja prema kome publika nasilnim sadržajima ne smatra one koji se prikazuju u crtanim filmovima.

Logičan razlog nemogućnosti da se utvrdi *univerzalna istina* oko uloge medija u podsticanju na nasilje opisao jeJürgen Grimm, pa saopštava da problem istraživanja nasilja u medijima leži u tome što "društvena rasprava zahteva primenljive recepte, koji se temelje na jednoznačnim, ali metodički teško dokazivim, uzročno-posledičnim vezama. Upravo zbog toga društveno pozitivno angažovani naučnik biva zavaran da ambivalentne nalaze interpretira pojednostavljeno. Na taj način želi udovoljiti potrebama političara, pedagoga i drugih zainteresovanih grupa za jasnim izjavama i praktičnim pravilima kojima se može lako služiti" (Grimm, 1999: 56, prema Kunczik i Zipfel, 2007: 3).

5. MEDIJSKO NASILJE IZ PERSPEKTIVE DRUŠTVA: FUNKCIONALIZACIJA NASILJA ILI DISFUNKCIONALIZACIJA MEDIJA

Neki autori smatraju da mediji masovne komunikacije prevaspitavaju publiku preusmeravajući im pažnju sa događaja glavnog toka na sporedne, s potlačenih naroda na filmske zvezde i slavne ličnosti, sa ratova i razaranja koji besne u svetu na ugode potrošačkog društva i obilaske šoping centara (Chomsky 2002). Kako Chomsky tvrdi, sve je to u funkciji održavanja društvenog sistema blokiranjem razumevanja onoga što se zapravo događa i preusmeravanjem pažnje na poželjne stavove, misli i ponašanja sa stanovišta društva i zadovoljavanja interesa korporativnih medijskih industrija (Chomsky, 2002). Imperativ zabave, pop kulture i nekontekstualizovanog nasilja u medijimamogu služiti zaizazivanje promene u društvenim normama i vrednostima (Chandler, 2012), zakontrolu i održavanje moći društvenih snaga u čijim rukama je moć, nad mišljenjima i verovanjima građana (Postman, 1986). Podizanje gledanosti/tiraža usled postavljanja na pijadestal nove neoliberalne vrhunske društvene vrednosti –*profita*. Superprodukcija medijskog nasilja i zabave doživljava se kao paradigma savremenog društva ogrezlog u površnost, ispraznost i besmisao. Kako autori navode, glavni medijipostaju opsednuti nasiljem, jer je ono postalo roba koja povećava gledanost i *snažno odjekuje* (Giroux, 2013). Zato, u savremenom društvu, nasilje i zabava postaju najprodavaniji medijski proizvodi, a industrija zabave, posredovna medijima, obuhvata ne samo spektakl nasilja, već i imunitet i ravnodušnost spram činjenica nasilja u gotovo svim sferama društvenog života(Giroux, 2013). Autor, dalje, smatra da savremena društva i kulture karakterišu okrutnost i odbacivanje u svakodnevnom životu, pa se usled toga stvaraju uslovi da se različite forme ekstremnog nasilja beskonačno reprodukuju. Giroux (2013), dalje, dodaje da takvo nasilje promoviše stanje moralne, emocionalne i inetlektualne anestezije u kojoj se stvarno nasilje čini kao tehnički nesavršeno u odnosu na svoje holivudske, televizijske i ekranizovane

kulturne verzije. Nasilje se promoviše i kroz besmislenu kulturu slavnih koja predstavlja napad na sam duh i radikalnu maštu (Giroux, 2013). Dakle, praksa nasilja u medijima postala je uobičajeno dnevno iskustvo, pa se tako mediji i industrija zabave uzajamno prehranjuju.

Druga grupa teoretičara smatra da se prikazivanjem bezrazložnog nasilja u medijima "želi pojačavati, ohrabrivati ili opravdavati nasilnički postupak ili nasilnički mentalitet" (Valković, 2010: 69) pa se tako nasilje može funkcionalizovati u raznorodne, često politički i ideološki prikrivene svrhe. Od načina izveštavanja i interpretativnog okvira u kome se o nasilju govori zavisi da li će ono biti relativizovano u ime, navodno, *viših, ideoloških*ciljeva. Zloupotreba medija i njihov prelaz *iz funkcije u disfunkciju*naročito dolazi do izražaja u kriznim vremenima, ratovima i stradanjima ljudi. Tada je svrha emitovanja zabave i nasilja u kontroli javnog prostora i javnog diskursa gde zabava više nije samo zabava koja služi za opuštanje i odmor. U tom ključuDragićević-Šešić (2008) opisuje stanje u medijima devedesetih, ratnih godina u Srbiji i piše: "Ni zabavni, a ni muzički program nisu bili neutralni, već su "patriotskim" nacionalističkim pesmama budili proratne emocije s jedne strane, a s druge strane, novim turbo-folk pesmama i programima, omogućavali publici da pobegne od realnosti (evazivna funkcija medija)" (Dragićević-Šešić, 2008: 215). Slična uloga bila je i u slučaju dokumentarnih, obrazovnih i emisija iz kulture s funkcionalno istim ciljem: kreirati negativne etničke stereotipe i povećati ksenofobiju.

Nadalje, autori smatraju da se izveštavanjem o nasilju u medijima, takođe, izriče moralni sud o prihvatljivosti ili neprihvatljivosti nasilja (Valković, 2010), "prepokriva"/skreće pažnja sa politički delikatnih tema i, ako postoji korist dominantne političke opcije veliča "uspeh" nasilnika i oni se proglašavaju herojima. Tabloidni i senzacionalistički obrazac izveštavanja o nasiljuje u sprezi sa politikom i može se razumeti kao: "pokušaj pripremanja javnosti da prihvati političke odluke[1]; obezbeđivanje *političke koristi* određenoj grupaciji političara putem defamacije političkih protivnika; ostvarivanje finansijske koristi i podizanje tiraža kroz komercijalizaciju nasilja" (Glomazić, 2014). Milivojević (2007) smatra da tabloidi u Srbiji, za razliku od tabloida u drugim zemljama, imaju tri zajednička imenitelja: političke ili komercijalne motive, trivijalizovanje politike i političku doslednost u tumačenju događaja. Međutim, dugotrajna orijentacija medija na snižavanje profesionalnih standarda kako bi se otvorio prostor senzacionalizmu i ugodilo političkim interesima, dovela je do pretežno negativne percepcije javnosti o njima (Džajls, 2011).

[1]Kada je izveštavanje o kriminalitetu u pitanju, dnevna štampa ima naročito značajnu ulogu. Primer intervjua sa prvoosuđenim za ubistvo premijera Zorana Đinđića pokazalo je da su štampani mediji u Srbiji, kao jedan od najvažnijih faktora kreiranja javnog mnenja, imali veoma značajnu ulogu u "formiranju nedovoljno kritičkog stava prema kriminogenoj subkulturi" (Pavićević, 2009, str. 273). U štampanim dnevnim novinama (Kurir) tendenciozno i sa (ne)skrivenim političkim ciljem pokušala se osporiti sudska odluka i relativizovati krivica osuđenog. Ovaj primer je paradigmatičan i pokazuje u kolikoj meri štampani mediji, danas većinom tabloidi, mogu imati ulogu definisanju medijske i društvene agende (Milivojević, 2007).

Novinarska praksa je doprinela da se u medijima uspostave i ustale određeni obrasci ponašanja koji nisu sasvim u skladu sa važećim profesionalnim standardima, zakonskim odredbama i etičkim normama (Knežić, Glomazić, 2015). Mediji biraju pojedinačne, medijski *atraktivne slučajeve*nasilja, buduće *udarne vesti* i*hedove*, pri čemu stvaraju interpretativni okvir u kome se sugeriše da je njihova dalja medijska eksploatacija i zloupotreba prihvatljiva i opravdana (ibid.) Istraživanje u Srbiji pokazalo je da odrasla publika, višeg nivoa obrazovanja razloge za takvu situaciju u medijima vidi u pritisku *politike* na medije, borbi za tiraž i nedovoljnoj obučenosti novinara (Glomazić, 2014).

6. RASPROSTRANJENOST MEDIJSKOG NASILJA

Podaci iz sprovedenih istraživanja (Ortega i dr., 2007; Trend, 2007) pokazuju da je prikazivanje nasilnih sadržaja putem medija bezrazložno i prekomerno, teda može izazvati negativne posledice, naročito na mlade i decu. Rezultati ovih istraživanja govore:

- da maloletna osoba do punoletstva biva izložena nasilnim sadržajima u meri koja je zabrinjavajuća – 200.000 simuliranih nasilnih dela i između 16.000 i 40.000 dramatizovanih ubistava
- od 1950. godine, postoji više od 1.000 studija koje istražuju efekte prikazivanja nasilja na televiziji i filmovima. Većina studija sugeriše da se može doneti zaključak da deca koja u većoj meri gledaju nasilje na televiziji i filmučešće ispoljavaju agresivno ponašanje, stavove i vrednosti
- sadržaji medijskog nasilja pogađaju mlade, svih uzrasta, a naročito decu mlađu od 8 godina
- video igre nasilnog sadržaja izazivaju agresivne misli, promene u osećanjima i ponašanju, kao i smanjenu sposobnost za empatiju.

Nasilje u medijima podrazumeva njegovo praktikovanje kako u tradicionalnim medijima, tako i u novim: internetu, web sajtovima, blogovima, mobilnim telefonima, mrežama za socijalno povezivanje, video igrama. Treba napomenuti da najnovija istraživanja pokazuju da su upravo savremene tehnologije doprinele razvoju novih formi medijskog nasilja, odnosno daonline izvori i društveni sajtovi postaju rizični izvori u smislu pretnji od nasilja i pornografije, s tim da se ne sme ispustiti iz vida datradicionalni mediji poput televizije i filma, takođe predstavljaju pretnju(Byrne i dr., 2016). Reč je o takozvanom sajber nasilju (cyberbullying) koje se odvija putem digitalnih sredstava komunikacije i ogleda se u celom spektru nasilnih i povređujućih poruka, optužbi, slika, izmišljotina, socijalnog pritiska i socijalne ekskluzije, pretećih poruka u cilju nanošenja emocionalnog i psihičkog povređivanja druge osobe, video materijala koji nije namenjen javnoj upotrebi, (Ortega i sar., 2007; Willard, 2004). Sajber nasilje može prerasti u sajber zlostavljanje (ako je učestalo, sa ponavljanjima, na nivou dva do tri puta mesečno) zbog koga žrtve sajber zlostavljanja trpe psihosomatske posledice (UNICEF, 2010). Prema podacima istraživanja koje je sproveo UNICEF na teritoriji Hrvatske, blizu 35% maloletnika

doživi neki vid elektronskog nasilja od vršnjaka, uz manje ili više izražene psihosomatske simptome (ibid.). Prema drugim podacima 75 – 80% dece između 10-14 godine je bilo izloženo nekom obliku nasilja na internetu *(*Shariff premaUNICEF, 2010),a 12% dece u razdoblju od 10 – 17 godina u elektronsoj komunikaciji je bilo agresivno prema nekome (Ybarra i Mitchell prema UNICEF, 2010).

Videoigre su takođe jedan od relativno novijih tehnoloških dostignuća u kojima se beleži visok procenat nasilnih sadržaja. Autori upućuju na to da medijska industrija od te i sličnih vrsta zabave beleži ogroman profit, tako da izgleda da *teror profita* postaje *jedina realnost*. Autori navode da deca i mladi predstavljaju ogromno tržište u medijskoj industriji i da se medijske korporacije neretko oglušuju o zabrane i propise kojima se reguliše ponašanje na ovom tržištu a odnose se na produkciju i prezentaciju nasilja deci i tinejdžerima (Ortega i dr., 2007). U Sjedinjenim Američkim Državama medijske korporacije ostvaruju velike profite prodajom video igara, a podaci o potrošnji građana na video i komjuterske igre kažu da se radi o ciframa između 27 i 31 milijaredi dolara (Ortega i dr., 2007; Trend, 2007). Rezultati istraživanja pokazuju da oko 89% videoigara sadrži nasilje, a samo 5,9% onih koji igraju video igre koriste ih u obrazovne svrhe (Kanižaj i Ciboci, 2011).

Noviji podaci pokazuju da trenutnoblizu 80 % ljudi u razvijenom svetu (izuzimajući neke delove Afrike i Južne Azije gde je taj procenat oko 25%) ima pristup internetu (Byrne i dr., 2016). Mladi i deca su u velikoj meri njegovi korisnici, što može imati značajne implikacije na njihov život. U istraživanju se kaže – internet ima važnu ulogu u oblikovanju života dece, njihove kulture i identiteta, ali istovremeno predstavlja i rizik po njihovu bezbednost. Mladi, uglavnom,imaju pozitivno mišljenje o mogućnostima koje im pruža korišćenje interneta, jer on, uz društvene mreže, predstavlja priliku da komuniciraju i da se izraze. U istraživanju se navodi da uz ove prednosti, virtuelni svet, naročito za mlade, ipak predstavlja značajan izvor rizikaod maltretiranja, pornografije, seksualnog zlostavljanja i drugih oblika nasilja (ibid.).

Rezultati istraživanja *Global Kids Online* (Byrne i dr., 2016)kojim je obuhvaćena i Srbija, pokazali su da je čak trećina dece u Srbiji bila izložena nekom vidu nasilja, u online ili offline prostoru, od strane vršnjaka. Nešto više od dve trećine dece u Srbiji u toku protekle godine je videlo seksualne sadržaje, a oko jedne trećine je doživelo nešto uznemirujuće u tom istom periodu. Takođe, podaci pokazuju da je 41% dece iz Srbije bilo u kontaktu u online prostoru sa nekim koga nisu sreli lično. To nisu nužno ljudi koji nisu imala nikakav prethodni kontaktsa detetom, ali svakakovećina dece nikada ne upozna te ljude uživo. Ipak, takvo ponašanje može se smatrati rizičnim i zaslužuje napor koji će biti usmeren na obrazovanje i podizanje svesti dece o bezbednom ponašanju u virtuelnom prostoru. Tinejdžeri su u većoj meri izloženi rizicima takvog ponašanja. Pokazalo se da starija deca češće prijavljuju rizično ponašanje u digitalnom prostoru (ibid.).

Na globalnom nivou, potrebno je formulisati politiku koja će pomoći da se ostvare uslovi za bezbedno korišćenje medija nastalih razvojem novih tehnologija. Takođe, potrebno je postići konsenzus na međunarodnom nivou u pogledu investicijau programe koji imaju za cilj povećanje bezbednosti u digitalnom prostoru.

Međutim, mora se dodati da korišćenje interneta nema samo negativne posledice – naprotiv. U tekstu je reč o zloupotrebi medija, pa su podaci koje iznosimo prilagođeni temi koja je predmet analize. Mora se reći da *novi mediji* i istraživanje interneta stvara i veoma pozitivne efekte po korisnike koje većina dece prepoznaje u smislu učenja nečeg novog. Većina ispitanih se izjasnila da svake nedelje nauči nešto novo koristeći internet, bilo da se traže informacije o mogućnostima studiranja, zapošljavanja, zdravlju i slično (Byrne i dr., 2016). Takođe, većina dece smatra da je internet koristan, iako je u tom prostoru trećina njih doživela nešto uznemirujuće u poslednjih godinu dana(ibid.). Naposletku, važno je napomenuti da je neophodno instruirati mlade kako da se zaštite u internet prostoru i na koji način da, u obilju informacija koje su im na raspolaganju, uspešno naprave selekciju u pronalaženju onih koje su relevantne za ono što prati njihova interesovanja.

7. ZAKLJUČAK

Budući da je istraživanje nasilja u medijima veoma delikatan fenomen, u izvođenju zaključaka i generalizacija u odnosu na to pitanje treba biti obazriv. Ipak, iako autori nisu saglasni o uzročno-posledičnoj vezi među istraživanim pojavama, na osnovu dosadašnjih istraživanja može se ustvrditi da bezrazložno i preterano prikazivanje nasilja predstavlja društveni problem i da povećano izlaganje nasilju u medijima može dovesti do štetnih posledica po publiku. Posledice prikazivanja nasilja u najvećoj meri se očituju u usvajanju društveno neprihvatljivihstavova i sistema vrednosti pojedinaca, u njihovom nerealnom doživljaju stvarnosti, slabljenju empatije uz jačanje osećaja ravnodušnosti prema nasilju koje trpe drugi.

Za ovaj društveni problem treba pronaći efikasne mehanizme koji će pomoći u njegovom redukovanju na razumnu meru. Podizanje svesti o rizicima i opasnostima koje medijsko nasilje nosi sa sobom može doprineti usklađivanju prava na informisanje i poštovanja drugih ljudskih prava i obezbediti poštovanje ljudskog dostojanstva. Jedan od načina prevencije i zaštite od pojava medijskog nasilja je preduzimanje mera koje će imati za cilj povećanje medijske pismenosti ili medijskog obrazovanja koje treba da postanu deo različitih oblika formalnog i neformalnog obrazovanja dece i odraslih.

LITERATURA

(1) Bartholow, B. D., Bushman, Brad. J. & Sestir, M. A. (2006). Chronic violent video game exposure and desensitization to violence. Behavioral and event-related brain potential data. *Journal of Experimental Social Psychology*, *42*, str. 532-539.

(2) Byrne, J., Kardefelt-Winther, D., Livingstone, S. & Stoilova, M. (2016). *Global Kids Online: research synthesis 2015-2016*. UK, London: UNICEF, The London School of Economics and Political Science. Dostupno na: https://www. unicef-irc. org/publications/pdf/Misc_GKO_ExSum_2016. pdf stranici pristupljeno 28. 11. 2016.

(3) Chandler, J. A. (2012). Obligatory Technologies: Explaining Why People Feel Compelled to Use Certain Technologies Bulletin of Science, Technology & Society.

Dostupnona:http://bst. sagepub. com/content/early/2012/09/06/0270467612459924. full. pdf+html
(4) Chomsky, N. (2002). *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: Biblioteka Što čitaš?
(5) Dragićević-Šešić, M. (2008). Politika programiranja – kulturni diverzitet i zabava na RT Vojvodina. *Kultura. 120/121,* str. 214-240. Dostupno na: http://www. zaprokul. org. rs/Media/Document/CasopisKultura/4999. pdf stranici pristupljeno 30. 11. 2016.
(6) Džajls, D. (2011). *Psihologija medija*. Beograd: Clio
(7) Giroux, H. (2013). *Cultures of Violence in the Age of Casino Capitalism*. Dostupno na; http://www. truthdig. com/report/item/cultures_of_violence_in_the_age_of_casino_capitalism_20131219 stranici pristupljeno 30. 11. 2016.
(8) Gladkova, A. (2013). The role of television in cultivating the values of pluralism and culturaldiversity in children. *Psychology in Russia: State of the Art*, *6*(1), str. 138-143.
(9) Glomazić, H. (2014). Izveštavanje dnevne štampe o kriminalitetu: percepcija odraslih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, *33*(1), str. 95-109.
(10) Ignjatović, Đ. (2011). Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta. *Crimen*, *2*(2), str. 179-211. Dostupno na: http://www. ius. bg. ac. rs/crimenjournal/articles/Crimen_002-2011/Crimen_002-2011_02. Ignjatovic. pdf stranici pristupljeno 26. 11. 2016.
(11) Kanižaj, I. i Ciboci, L. (2011). Kako je nasilje preko medija ušlo u naše domove: Utjecaj, učinci i posljedice nasilja u medijima na djecu i mlade. Zagreb: Matica hrvatska Dostupno na: http://www. matica. hr/media/pdf_knjige/840/djecaMedija%2011. pdf stranici pristupljeno 26. 11. 2016.
(12) Knežić, B. i Glomazić, H. (2015). Medijsko doubijanje žrtava. U: I. Stevanović (Ur.) *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 245 – 259.
(13) Kunczik, M. i Zipfel, A. (2007). Mediji i nasilje: aktualno stanje u znanosti. *Medianali. 1* (1), str. 1-26.
(14) Milivojević, S. (2007). Tabloidizacija dnevne štampe. *Sloboda i nezavisnost medija: između klijentelizma, vlasništva i komercijalizacije*. Sarajevo: Mediacentar. Dostupno na: http://www. media. ba/bs/menadzment-novinarstvo/tabloidizacija-dnevne-stampe-u-srbiji. stranici pristupljeno 28. 11. 2016.
(15) Ortega, Rosario, Mora-Merchán, J. A. & Jäger, Thomas (Eds.). *Acting against school bullying and violence. The role of media, local authorities and the Internet* [E-Book]. Dostupno na: http://iamnotscared. pixelonline. org/data/database/publications/618_Acting_against_school_bullying_and_violence. pdf stranici pristupljeno 26. 11. 2016
(16) Pavićević, O. (2009). Mediji kao oglašivači kriminalaca – slučaj Milorada Ulemeka Legije. U: Blagojević, M. i Stevanović, Z. (Ur.) *Prevencija kriminala i socijalnih devijacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 273-291.
(17) Postman, N. (1986). *Amusing Ourselves to Dath: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books.
(18) Potter, W. J. (1999). *On media violence*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
(19) Preporuka R (97) 19 Komiteta ministara državama članicama o prikazivanju nasilja u elektronskim medijima (2007) *Zbornik pravnih instrumenata Saveta Evrope u vezi sa medijima*. Beograd: Savet Evrope Dostupno na: http://ravnopravnost. gov. rs/wp-content/download/se_preporuka__r_97_19. pdf stranici pristupljeno 25. 11. 2016. Trend, D. (2007) *The Myth of Media Violence. A Critical Introduction*. Blackwell Publishing.

(20) Savage, J. (2004). Does viewing violent media really cause criminal violence? A methodological review. *Agression and Violent Behaviour, 10*, str. 99-128.
(21) Svensen, L. (2006). *Filozofija zla*. Beograd: Geopoetika
(22) UNICEF Hrvatska (2010) *Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima*, Dostupno na: www. unicef. hr stranici pristupljeno 26. 11. 2016.
(23) Valković, J. (2010). Oblici i utjecaji televizijskog nasilja. *Nova prisutnost, 8* (1), str. 67-86. Dostupno na: file:///C:/Users/Hajda/Downloads/valkovic.pdf stranici pristupljeno 25. 11. 2016.
(24) Willard, N. E. (2006). *Cyberbullying and Cyberthreats*. Eugene, OR: Center for Safe and Responsible Internet Use.

MEDIA AND VIOLENCE: VIOLENCE IN MEDIA OR VIOLENT MEDIA

Purposeless showing of violence in media is a social problem. It has to be considered in terms of inventing the efficient mechanisms of protection from the media violence, based on the analysis of its origins and effects. Analytical approach to this problem offers insight into the ways it is possible to avoid its negative consequences to individuals and the society as a whole. The subject of this paper is analysis of the phenomenon of mediaviolence, and its goal is providing the answer to the question of its effects at various social levels (individual, social). Results of the analysis have shown that, regardless of the data obtained by empirical research, there is no general consensus with regard to the degree in which violent contents in the media present a factor of future violent behavior. Still, the authors agree that long-term exposure to media violence has negative consequences in the physical, mental and ethical sense, and also on stabilization of a violent person, especially with regard to young people.

KEYWORDS: media / violence / media violence / media literacy / communication

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 85-98
Pregledni naučni rad
UDK: 343.95:159.97
343.43

PROGANJANJE-KRIMINOLOŠKI I KRIVIČNOPRAVNI ASPEKTI*

Milica Kovačević*
Marija Maljković*
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Proganjanje podrazumeva kontinuirano praćenje ili uopšte uznemiravanje određenog lica kojim se ugrožava njegova bezbednost, narušava privatnost ili stvara osećaj teskobe. S obzirom da radnje koje se preduzimaju pri proganjanju same po sebi ne moraju biti nedozvoljene, postavlja se pitanje kako onemogućiti uznemiravanje, a istovremeno izbeći suvišno ograničavanje prava i sloboda građana. Upoznavanje fenomena proganjanja umanjuje rizik od nepotrebnog širenja zone zabranjenih ponašanja. Stoga su kao predmet ovog rada razmotreni kriminološki i krivičnopravni aspekti proganjanja, te prikazani rezultati istraživanja koja ukazuju na ozbiljnost posledica i društvenu opasnost proganjanja, a u cilju ukazivanja na različite vidove reagovanja koje proganjanje iziskuje. Sumirajući izloženo u radu, autorke zaključuju da su u Srbiji uz skorašnje inkriminisanje proganjanja, nužni i drugi oblici prevencije i reakcije o kojima ukratko govore u završnim izlaganjima.

KLJUČNE REČI: proganjanje / žrtve / krivično zakonodavstvo

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS
* E-mail: milica.kovacevic@fasper.bg.ac.rs
* E-mail: mara.maljkovic@gmail.com

1. OPŠTA RAZMATRANJA I DEFINICIJE

U crnim hronikama naše štampe svakodnevno nailazimo na tekstove o maltretiranju, pa i smrtnom stradanju žrtava koje su prethodno proganjane. Tako je prošle godine u kafiću u Beogradu muškarac ubio konobaricu i potom izvršio samoubistvo. Žrtva je prethodno raskinula emotivnu vezu sa ubicom, a postoje indicije da je potom kontinuirano uznemiravana na radnom i na drugim mestima (dnevni list Telegraf, 2015). Ove godine u manjem mestu u blizini Zrenjanina, takođe u kafiću, ubijeno je petoro i ranjeno dvadesetoro ljudi, a za ovaj zločin sumnjiči se muškarac koji je bivši suprug jedne od žrtava i za koga se navodi da je nakon razvoda uznemiravao žrtvu (dnevni list Blic, 2016). Opravdano se postavlja pitanje da li se u ovim i u drugim sličnim slučajevima nešto moglo učiniti i pre tragičnog ishoda, s obzirom na problematično ponašanje osumnjičenih i pre izvršenja krivičnih dela protiv života i tela. U tom kontekstu pre svega se postavlja pitanje o potrebi uvođenja krivičnog dela proganjanja u srpsko krivično zakonodavstvo. Stoga su izlaganja koja slede posvećena ključnim kriminološkim i krivičnopravnim aspektima proganjanja, a u cilju ukazivanja na različite vidove reagovanja koje ono iziskuje.

Termin proganjanje nastao je prevođenjem engleske reči *stalking* koja označava vrebanje, praćenje i tajno posmatranje. Krajem 20. i početkom 21. veka ovaj termin počinje da podrazumeva pre svega specifično uznemiravanje ljudi, iako se izvorno odnosio na lov na divljač u šumi (Nikolić-Ristanović, Kovačević-Lepojević, 2007: 4) čime se posebno naglašavaju prikrivenost i lukavost progonitelja, kao i zlonamernost sa kojom se on upušta u uznemiravanje žrtve. Razume se da proganjanje ne predstavlja nikakvu novinu. Tako se u Justinijanovoj kodifikaciji, dakle u 6. veku, navodi da onaj ko prati udatu ženu, ili pak mladića ili devojku, te im dosađuje, može biti pozvan na odgovornost (Royakkers, 2000: 2). Ipak, definisanje, pa potom i proučavanje proganjanja, intenzivira se tek devedesetih godina prošlog veka, kada ubrzani razvoj tehnologije dodatno ističe značaj mehanizama za zaštitu ličnih sloboda i privatnosti.

U literaturi nailazimo na različite definicije proganjanja, a ukoliko se stvari pojednostave može se reći da proganjanje podrazumeva voljno, zlonamerno i ponavljano praćenje ili uznemiravanje jednog lica kojim se ugrožava njegova bezbednost (Meloy, Gothard, prema: Rosenfeld, 2004: 10). Postoje i druge definicije putem kojih se proganjanju dodaju pojedini elementi ili se određeni elementi dodatno pojašnjavaju. Tako, po jednoj od njih, proganjanje obuhvata uhođenje tokom određenog vremena, propraćeno pretnjama i potencijalnom opasnošću po osobu koja ne želi pažnju progonitelja, pri čemu se izdvajaju tri ključna elementa: obrazac po kome se neželjeno ponašanje ponavlja, direktne ili indirektne pretnje uperene ka pasivnom subjektu i pojavljivanje opravdanog straha za sopstvenu bezbednost kod viktimizovanog lica (Meloy, 1998: 2). Mišljenja smo da ova definicija ima određenih manjkavosti, utoliko što u literaturi nije sporno da ponašanje koje se

ponavlja ne mora obuhvatati samo uhođenje pasivnog subjekta, odnosno da ne mora uopšte podrazumevati uhođenje, već da radnje mogu biti veoma raznovrsne, poput: telefonskog pozivanja žrtve, slanja pisama i elektronske pošte, bespotrebnog boravljenja u okolini žrtvinog mesta stanovanja ili zaposlenja, donošenja neželjenih poklona i slično. Proganjanje se definiše i kao ponašanje koje podrazumeva dva ili više akata uznemiravanja jednog lica putem telefonskih poziva ili pisama, ili besmislenim bavljenjem oko kuće ili mesta zaposlenja tog lica i oštećenjem njegove imovine, što sve izaziva strah, paniku i trpljenje neprijatnosti od strane pasivnog subjekta (Walby, Allen, 2004: 18). Razume se da su telefonski pozivi i pisma u ovom slučaju uznemiravajućeg karaktera, odnosno vulgarne ili uvredljive prirode.

Pojedine definicije naglašavaju da suština proganjanja nije isključivo u ugrožavanju bezbednosti u smislu pretnje po život i telo, već isto tako i u narušavanju sfere privatnosti jedne individue. Ovakve definicije ističu izuzetno značajan aspekt proganjanja. Tako Spicberg (Spitzberg) i Kipak (Cupach) proganjanje definišu kao više puta ponovljeno i neželjeno uhođenje i invaziju na privatnost jednog lica od strane poznanika koji želi intimnu vezu ili polazi od pretpostavke da će ona uslediti (Royakkers, 2000: 2), mada ni ova definicija nije bez mana, s obzirom da se progonitelji mogu fokusirati i na žrtve koje ne poznaju od ranije.

Nije sporno da se iznetim definicijama može obuhvatiti i proganjanje putem savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija. Opšte je poznato da je sve je zastupljenija zloupotreba interneta radi proganjanja, tako da se on u tom smislu može koristiti na dva osnovna načina: za prikupljanje informacija o žrtvi koje potom mogu biti zloupotrebljene pri proganjanju i za neposredno ili posredno komuniciranje sa žrtvom i slanje poruka koje sadrže implicitne ili eksplicitne pretnje kojima se žrtve zastrašuju (Meloy, 1998: 10).

Žrtve proganjanja svakako imaju pravo da zahtevaju zaštitu, ali se istovremeno postavlja i pitanje kako tu zaštitu pružiti bez ekstenzivnog ograničavanja sloboda. Naime, linija između dozvoljenog ponašanja i proganjanja može biti veoma tanka. Stoga nisu malobrojne države koje oklevaju pri uvođenju inkriminacija koje bi obuhvatile proganjanje. O tananosti pomenutog razgraničenja svedoči i definicija shodno kojoj je proganjanje deo spektra aktivnosti koje se preklapaju sa inače prihvatljivim ponašanjem kome se pribegava u želji da se zasnuje ili ponovo uspostavi veza sa određenim licem (Mullen i dr. prema: Sinclair, Frieze, 2002: 186).

Imajući u vidu sve navedeno, za potrebe ovog rada proganjanje ćemo opredeliti kao kontinuirano ili više puta ponovljeno praćenje ili uznemiravanje jednog lica u nameri da se naruši njegovo spokojstvo ili privatnost. Proganjanje čini specifičnim to što, zasebno posmatrane, radnje koje progonitelj preduzima ne moraju biti zabranjene i škodljive, jer su, posmatrane kao celina, te radnje usmerene na podrivanje osećaja bezbednosti i sigurnosti kod žrtve (FRA, 2014: 81).

2. ISTRAŽIVANJA O PROGANJANJU

Kada je reč o proučavanju proganjanja, sve su brojnija istraživanja o etiologiji i fenomenologiji ove pojave, iako proganjanju ni danas nije posvećena pažnja

kakvu zaslužuje.[1] Tako se, na primer, ističe da je u Ujedinjenom kraljevstvu fenomen proganjanja zanemaren podjednako kao što je pre trideset godina zanemarivan problem porodičnog nasilja, te da čak 90% progonitelja ne bude ni opomenuto zbog svog ponašanja (Russell, 2012).

Proučavanje proganjanja prate brojne poteškoće. Pre svega tamna brojka je visoka, jer žrtve ne prijavljuju viktimizaciju, bilo zato što su u specifičnim emotivnim, porodičnim i drugim odnosima sa progoniteljima, bilo zato što nisu upućene u to da se proganjanje može smatrati nedozvoljenim. Dalje, veoma često se ispitanici pronalaze među osuđenim prestupnicima, zatvorenicima i pacijentima mentalnih ustanova, iako znamo da među progoniteljima ima i mnogo onih koji nikada nisu procesuirani bilo zato što nisu prijavljeni, bilo zato što njihovo ponašanje nije smatrano dovoljno opasnim (Rosenfeld, 2004: 11). Zbog toga je za istraživače pronalaženje pouzdanih izvora podataka pravi izazov.

U Denveru (SAD) sprovedeno je 1997. godine nacionalno istraživanje koje je obuhvatilo uzorak od 8.000 punoletnih muškaraca i 8.000 punoletnih žena. Rezulati su ukazali na to da je čak 8% odsto ispitanica, odnosno 2% ispitanika u nekom momentu bilo žrtva proganjanja, iz čega proizlazi procena da u SAD milion žena i 400.000 muškaraca na godišnjem nivou biva viktimizovano proganjanjem (Meloy, 1998: 3). Tek polovina oštećenih prijavila je proganjanje policiji, što je rezultiralo hapšenjem u jednoj četvrtini slučajeva, dok je krivično gonjeno oko 12% prijavljenih navodnih progonitelja (Meloy, 1998: 3).

U SAD su takođe sprovođena istraživanja koja su se ticala proganjanja koje vrše bivši partneri spram lica sa kojima su ranije bili u emotivnoj vezi. Inače, proganjanje bivših partnera mnogo je zastupljenije i malignije no što se to na prvi pogled čini, a ovaj oblik proganjanja je zastupljeniji od svih drugih oblika proganjanja (Roberts, 2002: 1070). Jedno istraživanje je ukazalo da je ponašanje bivših partnera-progonitelja opasnije no ponašanje progonitelja koji prethodno nisu bili bliski sa žrtvom, ili je čak nisu ni poznavali, te da u više od polovine ovakvih slučajeva dolazi do napada na telesni integritet (Logan, 2010: 8). Pomenuto istraživanje je značajno i zato što je sumiralo rezultate drugih studija koje su procenjivale obim i prirodu štetnih posledica koje proizlaze iz proganjanja od strane bliskog lica. Žrtve bivših partnera trpe traume, uznemirenost i strah, menjaju životne navike, prinuđene su da se sele i tome slično. Posledice ne trpe isključivo žrtve proganjanja. Tako su Maks (Max), Rajs (Rice), Finklstajn (Finkelstein), Bardvel (Bardwell) i Lidbiter (Leadbetter) procenili da je materijalna štete od proganjanja u SAD iznosila 342 miliona dolara samo u 2003. godini, ukoliko se uzmu u obzir umanjena produktivnost proganjanih i troškovi mentalne zdravstvene zaštite (Logan, 2010: 11-14).

Zanimljivo istraživanje o proganjanju sprovedeno je u Manhajmu u Nemačkoj. Istraživači su poslali upitnike na adrese 1.000 žena i 1.000 muškaraca starosti

[1] O istraživanju proganjanja videti: Kovačević, M. (2014) Proganjanje i sredstva reagovanja. *Civitas,* 7, str. 38-42. Pri predstavljanju rezultata istraživanja i krivičnopravnih rešenja korišćeni su delovi navedenog rada

između 18 i 65 godina. Nakon popunjavanja prvog upitnika, ispitanicima za koje je utvrđeno da su bili žrtve kontinuiranog uznemiravanja u trajanju dužem od dve nedelje i da su usled toga bili uplašeni za svoju bezbednost, postavljena su dodatna pitanja. Utvrđeno je da je od ukupnog broja lica koja su popunila inicijalni upitnik (679, od čega čak 400 žena) njih 11,6% bilo žrtva proganjanja, pri čemu su žrtve u 87% slučajeva bile žene, a progonitelji u 86% slučajeva muškarci. Uočeno je da su žene mahom proganjane od strane muškaraca (91%), dok su muškarci bili proganjani od strane pripadnika oba pola (u 44% slučajeva muškarca je progonio drugi muškarac). Same radnje proganjanja ponavljale su se sa učestalošću od svega par puta za ceo period proganjanja, te nekoliko puta mesečno ili nekoliko puta nedeljno, do svakodnevno i više puta na dan. Kada su u pitanju odnosi progonitelja i žrtve, u čak 76% slučajeva žrtva je poznavala progonitelja, odnosno bila je sa njim u emotivnoj vezi u 32% slučajeva. Progonitelj je ranije bio partner sadašnjeg žrtvinog partnera u 3% slučajeva, odnosno žrtvin prijatelj ili poznanik u 20% slučajeva, te kolega sa posla u 9%, klijent ili stranka u 1% i član žrtvine porodice u 4% slučajeva. Motivi progonitelja bili su: želje za ostvarivanjem emotivne veze u 35% slučajeva; nastavljanja prethodno prekinute veze u 30% slučajeva; ljubomora, zavist i narušeno poverenje u 32% slučajeva; osvete u 27% slučajeva i povređenosti usled odbijanja u 24% slučajeva, s tim što je u nekim situacijama u pitanju bila i kombinacija više motiva. Uznemiravanje se ispoljavalo kroz neželjeno pozivanje telefonom (u čak 78% slučajeva), dokoličenje u blizini pasivnog subjekta, slanje pisama, elektronske pošte i faksova, praćenje, uspostavljanje kontakta putem posrednika, stajanje na vratima i ostavljanje poruka ispred njih, uhođenje automobilom, oštećenje imovine, neovlašćeni ulazak u stambene prostorije, slanje poklona, naručivanje roba u ime pasivnog subjekta i slanje pisanih poruka uvredljivog karaktera. U 31% slučajeva došlo je do ugrožavanja telesnog integriteta, a čak 73% žrtava bilo je prinuđeno da, u manjoj ili većoj meri, menja svoje životne navike usled proganjanja, da preduzima dodatne mere zaštite, ali i da menja zaposlenje i mesto stanovanja. Posledice po mentalni status oštećenih ogledale su se u uznemirenosti koja se pojavila u čak 56% slučajeva, anksioznosti, poremećajima spavanja, depresiji i napadima panike, a neki oštećeni su trpeli i bolove u stomaku i glavobolje. Kao i druge studije, i ova je potvrdila da najveći rizik da budu viktimizovane snose mlađe žene (Dressing, Kuehner, Gass, 2005: 168-9).

Među novijim istraživanjima posebno je značajno obimno istraživanje nasilja nad ženama u Evropskoj uniji, čiji su rezultati objavljeni 2014. godine. Istraživanje je sprovedeno od strane Agencije EU za osnovna prava. Jedan od ispitivanih oblika nasilja bilo je i proganjanje, a studijom je obuhvaćeno 42000 žena, starosti od 18 do 74 godine, iz 28 zemalja članica Evropske unije. Neki od zaključaka su: 18% ispitanih žena iskusile su neki oblik proganjanja u prošlosti; 9% žena proganjane su od strane bivšeg partnera; mlade žene (starosti od 18 do 29 godina) su značajno više izložene proganjanju putem interneta (*cyberstalking*) nego starije žene; svaka peta žrtva proganjanja promenila je broj telefona ili adresu elektronske pošte zbog proganjanja, a čak tri četvrtine slučajeva proganjanja nikada nisu prijavljeni, među kojima i najopasniji slučajevi (FRA, 2014: 81). Kada je reč o onome što žrtve osećaju, čak 45% njih bilo je uplašeno, 13% je osećalo stid, dok je 8% žrtava sebe smatralo krivim zbog pretrpljene viktimizacije (FRA, 2014: 89). Među psihološkim posledicama izdvajaju

se: anksioznost (30%), problemi sa spavanjem (19%), potištenost (11%) i napadi panike kod 9% žrtava (FRA, 2014: 90). Rukovodeći se rezultatima ispitivanja, istraživači preporučuju izmene zakona o proganjanju, kao i bolju implementaciju postojećih rešenja, ali i širi spektar usluga i zaštite za žrtve proganjanja (FRA, 2014: 92,3).

Kada je reč o uzrocima proganjanja, oni se prevashodno kriju u iskrivljenoj percepciji progonitelja, to jest u pogrešnom ubeđenju da se bore za ljubav i poštovanje žrtava. Motivi koji pokreću progonitelje su veoma kompleksni i razlikuju se u zavisnosti od tipa proganjanja. Psihodinamična teorija objašnjava da proganjanju prethodi kreiranje narcisoidne bajke u koju je uključena i buduća žrtva, ali da nemogućnost realizacije fantazije izaziva osećaj srama kod progonitelja, od koga se ovaj brani besom i time što se okreće protiv žrtve, pri čemu negiranje vrednosti žrtve može da omogući ponovno verovanje u narciosoidnu bajku (Meloy, 1998: 6). Progonitelji koji ranije nisu bili u bliskim odnosima sa žrtvom smatraju da ih je žrtva uvredila svojim postupanjem i da mora biti kažnjena, dok progonitelji koji žele da stupe u bliske odnose sa progonjenima najpre idealizuju pasivnog subjekta, a kada žrtva učini nešto što je u očima progonitelja nečasno, bivaju vođeni porivom da žrtvu vrate na put moralnosti, što je veoma uobičajeno u slučajevima proganjanja slavnih ličnosti (Nicol, 2006: 130). Posebno zabrinjava to što istraživanja uglavnom nisu uspela da izdvoje specifične odlike, niti specifične obrasce ponašanja kada su u pitanju žrtve proganjanja (Roberts, 2002: 1070), što navodi na zaključak da svako može biti žrtva i da pojedinac lično malo toga može da učini kako bi se zaštitio. Autori Međedović i Petrović (2013) navode da postoje nalazi koji povezuju psihopatske crte ličnosti sa proganjanjem. U uzorku osuđenika koji su osuđeni zbog ovog krivičnog dela izraženost psihopatskih crta je generalno niska ali su one (a pogotovu crta afektiviteta) pozitivno korelirale sa viktimizacijom osoba koje su tek površno poznavale učinioca, proganjanjem žrtava iako je učiniocu već bila izrečena sudska zabrana prilaska žrtvi, preokupacijom, odnosno opsesivnošću žrtvom i targetiranjem onih žrtava koje su posedovale slabe eksterne resurse koji bi im pomogli da se odbrane od proganjanja (Međedović, Petrović, 2013: 14, prema: Storey i dr., 2009).

U finalu, rezultati različitih studija svode se na nekoliko ključnih opaski o fenomenu proganjanja. Tako Meloj (Meloy), između ostalog, konstatuje: da su progonitelji većinom muškarci, dok su žrtve većinom žene; da postoji pozitivna korelacija između ranije osuđivanosti, mentalnih bolesti i bolesti zavisnosti na jednoj strani i proganjanja na drugoj; da najveći broj progonitelja ipak nije u stanju psihoze pri preduzimanju samih radnji uznemiravanja; da su progonitelji neretko osobe koje i inače nemaju uspeha u uspostavljanju i održavanju intimnih odnosa i da je proganjanje često posledica izolovanosti i usamljenosti; da je najčešći oblik proganjanja onaj koji podrazumeva uznemiravanje bivšeg partnera; da proganjanje obično traje mesecima i godinama; da većina progonitelja ne primenjuje fizičko nasilje, ali da će u slučaju kada do njega ipak dođe pre svega biti ugrožen subjekt kojim je progonitelj opsednut, a ne treća lica ili imovina; da motivacija, suprotno očekivanom, često nije seksualne prirode, već da je uglavnom reč o ljutnji i

negativnim osećanjima prema žrtvi, kao i da žrtve mogu pretrpeti ozbiljne posledice po mentalno zdravlje usled proganjanja (Meloy, 1998: 4-6).

3. KRIVIČNOPRAVNA REAKCIJA

Prvi zakon koji sankcioniše proganjanje donet je u SAD, u Kaliforniji, tokom 1990. godine i to zbog više slučajeva proganjanja koji su se okončali fatalnim ishodom, izazvavši veliko interesovanje i ogorčenje javnosti. U narednim godinama su i druge federalne države inkriminisale proganjanje uz razlike u samom nazivu krivičnog dela i u pojedinim elementima. Kalifornijski zakona predviđa da će za proganjanje odgovarati svako ko na svestan, zlonameran i repetitivan način uznemirava drugoga, kao i svako ko preti drugome sa ciljem da kod te osobe izazove razumljiv strah za sopstvenu bezbednost i bezbednost članova uže porodice te osobe, pri čemu je reč o pretnji koju se može shvatiti kao stvarna. Predviđena su zatvorska i novčana kazna. Ukoliko postoji odgovarajuća zabrana približavanja i uznemiravanja žrtve koju osuđeni ne poštuje, to može rezultirati dužom zatvorskom kaznom. Postoji mogućnost upisivanja progonitelja u registar seksualnih prestupnika, što povlači brojna ograničenja slobode. Ozbiljna pretnja podrazumeva pisanu ili usmenu pretnju, kao i onu upućenu putem elektronskih sredstava komuniciranja, ali i pretnje koje proizlaze iz samog obrasca ponašanja ili iz kombinacije svega onoga što proizlazi iz pisanog, verbalnog i elektronskog izražavanja i ponašanja učinioca. Bitno je da pretnje izazivaju opravdan strah kod žrtve, kao i da ukupan kontekst ukazuje na to da je žrtva verovala da se one mogu realizovati, pri čemu nije potrebno da se dokaže da je učinilac imao nameru da pretnje zaista i realizuje.

Inkriminisanje proganjanja u Kaliforniji predstavljalo je značajan iskorak u pravcu zaštite žrtava proganjanja, ali se ovo zakonsko rešenje odlikuje i određenim nedostacima. Zato zakoni u drugim državama donekle drugačije definišu krivično delo proganjanja, insistirajući na elementima putem kojih će se proganjanje suštinski razlikovati od dobro poznatih inkriminacija koje već tradicionalno štite telesni integritet i privatnost.

U našem susedstvu, u Hrvatskoj, Kazneni zakon (*Narodne novine,* br. 125/2011) takođe predviđa inkriminaciju kojom se zabranjuje proganjanje. Naime, u čl. 140. zakona predviđeno je "nametljivo ponašanje". Ovakav naziv uspešno oslikava suštinu uznemiravanja putem proganjanja, jer je zaista reč o tome da progonitelj želi da se nametne drugome ne poštujući njegovo izričito odbijanje. Zakonodavac predviđa da će se onaj ko trajno i tokom dužeg vremena prati ili uhodi drugu osobu ili s njom uspostavi ili nastoji da uspostavi neželjeni kontakt ili je na drugi način zastrašuje i time kod nje izazove teskobu ili strah za ličnu sigurnost ili sigurnost bliskih osoba, kazniti kaznom zatvora do jedne godine. U drugom stavu je predviđen teži oblik krivičnog dela koji postoji u slučaju kada se nametljivo ponašanje preduzima prema sadašnjem ili bivšem bračnom ili vanbračnom drugu ili istospolnom partneru, to jest osobi s kojom je počinitelj bio u intimnoj vezi ili prema detetu, u kom slučaju se može izreći kazna zatvora do tri godine. Napomenimo da se ovo delo nalazi u grupi krivičnih dela protiv osobnih sloboda, što u potpunosti

odgovara prirodi proganjanja koju opisuju aktuelna naučna istraživanja i istovremeno govori o težnji zakonodavca da se ovom inkriminacijom pre svega očuva autonomnost pojedinca. Zato je posebno bitno to što zakonodavac ne govori samo o izazivanju straha po sigurnost žrtve i njene porodice, već spominje i izazivanje osećaja teskobe koju žrtva može trpeti jednako teško kao i strah po sopstvenu bezbednost. I u drugim državama je proganjanje definisano kao delo kojim se ugrožava lična sloboda, te se upravo u grupi krivičnih dela protiv slobode ono nalazi u zakonima Italije, Nemačke, Belgije, Rumunije i Holandije (Miladinović-Stefanović, 2016: 146-7).

Razlike u inkriminisanju proganjanja se uglavnom odnose na manje ili više konkretizovane radnje putem kojih se uznemiravanje vrši, te na različito definisanje posledice krivičnog dela. Tako neke države propisuju da krivično delo postoji samo onda kada su žrtve zaista bile uplašene zbog ponašanja progonitelja, dok druge smatraju da je dovoljno da su preduzete radnje za koje se uobičajeno može smatrati da su podobne da izazovu strah kod većine ljudi, bez obzira na to kako se oštećeni osećao u konkretnom slučaju (Catalano, 2012: 3). Takođe, neki od zakona zahtevaju da tužilac dokaže da je postojao strah od smrti ili nanošenja telesnih povreda, dok je po drugim zakonima dovoljno i da se dokaže da su žrtve pretrpele uznemirenost (Catalano, 2012: 3). Usled nemogućnosti preciznog opredeljivanja radnji putem kojih se proganjanje može vršiti, zakonodavci često nabrajaju samo neke oblike radnji koji se uobičajeno uočavaju u praksi ostavljajući mogućnost da u obzir dođu i druge slične radnje (Miladinović-Stefanović, 2016: 147-150).

4. PRILIKE U SRBIJI I NORMATIVNO REGULISANJE PROGANJANJA

S obzirom da je proganjanje upravo ovih dana inkriminisano u Srbiji, ne može biti govora o nekim značajnijim istraživanjima rasprostranjenosti ovog fenomena. Izuzetak predstavlja istraživanje o sajber proganjanju sprovedeno tokom 2009. godine od strane Fakuleteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i istraživača Kovačević-Lepojević i Lepojevića. Predmet istraživanja bilo je kontinuirano i sistematsko uznemiravanje punoletnih žena i muškaraca putem informaciono-komunikacionih tehnologija, to jest putem telefona, tehnologija za praćenje i nadgledanje i računarskih mreža i interneta. Korišćen je uzorak formiran po metodu "grudve snega", pa je isti na kraju obuhvatio 237 ispitanika, a ispitanici su popunjavali anketu upućenu elektronskom poštom. U 39,6% slučajeva ispitanici su smatrali da su bili žrtve proganjanja. Što se tiče oblika uznemiravanja, ispitanici su se najčešće susretali sa insistiranjem na neželjenoj komunikaciji (87,5%), širenjem negativnih komentara i glasina (33,3%), slanjem zaraženih fajlova (29,1%), neovlašćenim korišćenjem podataka (25%), ohrabrivanjem drugih na uznemiravanje (20,8%) i slično. Zanimljivo je da je 54,1% ispitanika izjavilo da nisu bili uplašeni u vreme proganjanja, kao i da u 87,5% slučajeva žrtve nisu nikome prijavile proganjanje (Kovačević-Lepojević, Lepojević, 2009: 96-104).

U narednom periodu stupiće na snagu izmene i dopune Krivičnog zakonika Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009,111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014) kojima se, između ostalog, uvodi i krivično delo proganjanja. Ipak pojedina krivična iz naše pozitivne regulative posredno su i do sada mogla obuhvatiti i proganjanje. Tako član 138. stav 1. (krivično delo ugrožavanje sigurnosti) Krivičnog zakonika predviđa da će se onaj ko ugrozi sigurnost nekog lica pretnjom da će napasti na život ili telo tog ili njemu bliskog lica kazniti kaznom do tri godine zatvora. Žrtve proganjanja bi mogle stoga biti zaštićene ovom inkriminacijom u slučajevima kada je došlo do formulisanja određene pretnje, što ipak ne pokriva sve one slučajeve u kojima je narušena žrtvina privatnost i kada se ona oseća ugroženo, bez obzira na to što pretnja nije izrečena, pa čak ni nagoveštena. U prethodnim izlaganjima smo pojasnili da se proganjanjem ne može smatrati jedan izolovan akt, već da je u pitanju kontinuirano preduzimanje određenih akata usmerenih na proizvođenje određene posledice, pri čemu svaki akt posmatran izolovano može biti u potpunosti legalan, što samo navodi na zaključak da se krivičnim delom iz člana 138. Krivičnog zakonika ipak ne mogu zaštiti žrtve proganjanja. Takođe, ugrožavanje sigurnosti iziskuje nastupanje posledice u vidu osećaja jednog lica da je njegova bezbednost zaista dovedena u pitanje (Stojanović, 2006: 380), dok proganjanje po svojoj prirodi ne podrazumeva nužno da lice strahuje za sopstveni fizički integritet, niti za bezbednost sebi bliskih lica, već je dovoljno da žrtva oseća da neko ozbiljno narušava njenu privatnost i da svojim ponašanjem ozbiljno utiče na kvalitet njenog života.

Dalje, delimična zaštita žrtava proganjanja mogla se ostvariti primenom odredaba Krivičnog zakonika o nasilju u porodici. Naime, osnovni oblik krivičnog dela nasilje u porodici iz čl. 194. st. 1. Krivičnog zakonika postoji onda kada neko primenom nasilja, pretnjom da će napasti na život ili telo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana svoje porodice. Pri tome se članom porodice, shodno članu 112. stav 28. Krivičnog zakonika smatraju: supružnici, njihova deca, preci supružnika u pravoj liniji krvnog srodstva, vanbračni partneri i njihova deca, usvojilac i usvojenik, hranilac i hranjenik, kao i braća i sestre, njihovi supružnici i deca, bivši supružnici i njihova deca i roditelji bivših supružnika, ako žive u zajedničkom domaćinstvu, kao i lica koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu. Jasno je da, i pored širokog definisanja članova porodice, ovom inkriminacijom ne mogu adekvatno biti zaštićene sve žrtve proganjanja. Naime, pojašnjeno je da žrtve progonitelja, osim bivših i sadašnjih partnera, prijatelja i poznanika, mogu da budu i lica koja se nikada nisu ni upoznala sa svojim progoniteljima, kao na primer javne ličnosti progonjene od strane opsesivnih obožavalaca. Dalje, nasilje u porodici podrazumeva nasilne akte, kako i sam naziv kaže, što ne mora uvek da bude svojstveno proganjanju.

Žrtve proganjanja bi mogle donekle biti zaštićene i putem inkriminacija kao što su narušavanje nepovredivosti stana (član 139. Krivičnog zakonika), neovlašćeno prisluškivanje i snimanje (član 143 Krivičnog zakonika) i druga krivična dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina iz našeg Krivičnog zakonika. Ipak, ovakva zaštita

ipak nije adekvatna stoga što ona nije usmerena na ono što je suština proganjanja, a to je nametljivo uspostavljanje kontakta sa licem koje to očigledno ne želi.

Krivični zakonik sadrži i jednu specifičnu meru bezbednosti. To je mera zabrane približavanja i komunikacije sa oštećenim kojom sud može učiniocu krivičnog dela zabraniti približavanje oštećenom na određenoj udaljenosti, odnosno zabraniti pristup u prostor oko mesta stanovanja ili mesta rada oštećenog i dalje uznemiravanje oštećenog, odnosno dalju komunikaciju sa oštećenim, pod uslovom da se opravdano može smatrati da bi dalje vršenje takvih radnji od strane učinioca krivičnog dela bilo opasno po oštećenog (član 89a stav 1. Krivičnog zakonika). Ova relativno nova mera bezbednosti može trajati do tri godine, a uvedena je ranijim izmenama i dopunama Krivičnog zakonika kako bi se oštećenima obezbedila sadržajnija zaštita no što je to ranije bio slučaj. Inače, mere bezbednosti po svojoj prirodi predstavljaju krivične sankcije koje pre svega služe specijalno-preventivnoj funkciji, utoliko što je socijalno-etički prekor prema učiniocu krivičnog dela ovde u drugom planu, dok je otklanjanje opasnosti od ponovnog vršenja krivičnog dela prioritetno (Stojanović, 2005: 309-310). Tako se i izricanjem mere bezbednosti zabrane približavanja i komunikacije sa oštećenim učinilac onemogućava u daljem uznemiravanju konkretnog lica, dok će se izricanjem neke druge krivične sankcije naglasiti negativno vrednovanje njegovog ponašanja od strane suda i uticati na druga lica koja bi sledila njegov primer. Smatramo da uvođenje ove mere bezbednosti predstavlja značajan iskorak u pravcu potpunije zaštite žrtava.

Upravo usvojenim izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, u čl. 138a, uvodi se krivično delo proganjanja. Osnovni oblik krivičnog dela čini onaj ko drugog neovlašćeno uporno proganja na način koji može osetno da ugrozi njegov lični život, za šta je propisana novčana kazna ili zatvor do tri godine. Teži oblik dela postoji onda kada je izazvana opasnost po život, zdravlje ili telo lica prema kome je delo izvršeno ili njemu bliskog lica, a najteži onda kada je usled proganjanja nastupila smrt progonjenog ili njemu bliskog lica, a tada se može izreći kazna zatvora od jedne do deset godina. Zakonodavac je precizirao i konkretnije okolnosti u kojima postoji uporno proganjanje: kada se u toku određenog vremenskog perioda drugo lice prati ili preduzimaju druge radnje u cilju fizičkog približavanja tom licu; kada lice nastoji da uspostavi kontakt sa drugim licem neposredno, preko trećeg lica ili putem sredstava komunikacije; kada se zloupotrebljavaju podaci o ličnosti drugog lica ili njemu bliskog lica radi naručivanja robe ili usluga; kada se preti napadom na život, telo ili slobodu drugog lica ili njemu bliskog lica ili se preduzimaju druge slične radnje. Navedeno zakonsko rešenje ne razlikuje se bitno od onih koja su zastupljena u komparativnom pravu, posebno u evropskim zemljama, a usklađeno je i sa onim što utvrđuju aktuelna naučna istraživanja kada je reč o oblicima proganjanja. Ipak, samo buduće vreme može pokazati da li će uvođenje proganjanja zaista omogućiti bolju zaštitu žrtava, pri čemu treba imati u vidu ne tako sjajna iskustva evropskih zemalja (FRA, 2014: 92).

5. KAKO DO ADEKVATNE ZAŠTITE BEZ EKSTENZIVNOG OGRANIČAVANJA SLOBODA I PRAVA?

Nema sumnje da proganjanje predstavlja ozbiljan društveni problem, te da kao takvo iziskuje osmišljavanje strategija za njegovo sprečavanje i suzbijanje. Sa druge strane, metode koje će se primeniti u tom cilju ne bi smele da preterano ograničavaju slobode i prava građana. I te kako ima smisla postavljanje pitanja kako razlučiti proganjanje od "jednog normalnog budućeg ljubavnog odnosa koji podrazumeva izvesno udvaranje i komunikaciju koja može i dugo da traje, što se svodi na neku vrstu psihosocijalne igre, gde budući ljubavni partneri drže jedno drugo na režimu "toplo-hladno"" (dnevni list Politika, 2016).

Nažalost, nije moguće postaviti jasne granice iza kojih uporno udvaranje ili insistiranje na nekom obliku kontakta i druženja prerastaju u proganjanje. Upravo zato treba uložiti što više napora u upoznavanje ovog fenomena, te posebno oprezno ispitivati tvrdnje onih koji se žale da su žrtve proganjanja, umesto dosadašnjeg često olakog odbacivanja njihovih poziva u pomoć zbog toga što niko još uvek nije ni povređen, ni ubijen. Ne treba gubiti iz vida da je ključni element proganjanja upravo to što se kod žrtve izaziva "teskoba ili strah za ličnu sigurnost ili sigurnost bliskih osoba", kako na primer predviđa zakon u Hrvatskoj, a ne postojanje kvalifikovane pretnje ili prouzrokovanje materijalne štete. Upravo intenzivno i učestalo bavljenje prijavama proganjanja može doprineti formiranju određenih standarda na osnovu kojih će se proganjanje lakše razlikovati od nespretnosti u udvaranju i komunikaciji. Samo praksa može da ukaže na to kakvi i koliko učestali oblici komunikacije i drugi vidovi ponašanja mogu biti smatrani proganjanjem, kao i čime se u praksi odlikuje i kako se manifestuje osećaj teskobe kod žrtava. U tom smislu smatramo da neki od oblika radnje kod krivičnog dela proganjanja mogu biti iznošenje kvalifikovanih pretnji, vulgarno i agresivno obraćanje, kontinuirano uhođenje i druge slične radnje objektivno podobne da kod žrtve izazovu osećaj nespokojstva, nesigurnosti ili narušavanja i gubitka privatnosti. Takođe, važno je da se pri utvrđivanju proganjanja sve radnje posmatraju kao jedna celina koja se preduzima s ciljem izazivanja straha kod određene osobe (Dimovski, 2016: 166). Smatramo da u slučaju radnji koje bi inače možda mogle biti prihvatljive u jednoj normalnoj komunikaciji, poput pozivanja telefonom, slanja sms poruka, cveća i poklona, za postojanje krivičnog dela trebalo da postoji učestalo i kontinuirano ponavljanje radnje uz sagledavanje šireg konteksta, dok u slučaju radnji poput uhođenja, vulgarnog i agresivnog komuniciranja i sličnog, učestalo i dugotrajno ponavljanje ne bi moralo biti zastupljeno.

Ne treba gubiti iz vida da uvođenje novog krivičnog dela ne sme biti jedini metod za suzbijanje proganjanja. Upravo suprotno, krivičnopravna zaštita, kao i pri zaštiti drugih vrednosti, mora biti korišćena tek kao poslednje raspoloživo sredstvo. Kroz aktivnosti obrazovnih ustanova i medija, te putem istupanja javnih ličnosti, treba govoriti o pravu svakog pojedinca da slobodno odlučuje o tome sa kime želi ili ne želi

da se druži i zasniva bilo kakve odnose, ali i o tome kako i gde zatražiti pomoć u slučaju nametljivog ponašanja. Treba imati na umu da proganjanje neretko podrazumeva psihotično i nepredvidljivo ponašanje progonitelja (Kamphuis, Emmelkamp, 2000:208), što iziskuje hitnu i blagovremenu reakciju onih kojima se potencijalna žrtva obraća. Ne treba zanemariti ni edukovanje stanovništva o tome da traženje psihološke ili drugih vidova pomoći u situacijama kada postoje problemi u emotivnim i drugim vezama i odnosima nije nikakav sramotan čin. Neophodno je i da socijalne, zdravstvene, vaspitne, obrazovne i druge javne ustanove na koje su potencijalne žrtve proganjanja usmerene uvedu procedure postupanja u slučajevima kada im se građani obraćaju sa svojim strepnjama u vezi sa proganjanjem, ili pak kada postoje indicije da neko može biti žrtva proganjanja. Dakle, potreban je proaktivan pristup u zaštiti sloboda i prava građana, na šta se uostalom naša države i obavezala ne samo nacionalnim propisima već i ratifikovanjem različitih međunarodnih konvencija.[2]

LITERATURA

(1) Catalano, S. (2004). *Stalking Victims in the United States - Revised*, US Department of Justice, Bureau of Justice Statistics.
(2) Dimovski, D. (2016). Kriminalitet proganjanja-Kriminološki i krivično pravni aspekti, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br.72, 163-181.
(3) Dressing, H., Kuehner, C., Gass (2005). Lifetime prevalence and impact of stalking in a European population, Epidemiological data from a middle-sized German city. *The British Journal of Psychiatry* 187, str. 168-172.
(4) FRA – European Union Agency for Fundamental Rights (2014). *Violence against women: An EU-wide survey,* Luxembourg: Publications Office of the European Union.
(5) Kamphuis, J, Emmelkamp, P. (2000). Stalking-A contemporary challenge for forensic and clinical psychiatry. *British Journal of Psychiatry,* 176, str. 206-209.
(6) Kazneni zakon Republike Hrvatske, *Narodne novine,* br. 125/2011
(7) Kovačević-Lepojević, M., Lepojević, B. (2009). Žrtve sajber proganjanja u Srbiji. *Temida*, 3, str. 89-108.
(8) Kovačević, M. (2014). Proganjanje i sredstva reagovanja. *Civitas,* 7, str. 33-55.
(9) Krivični zakonik Republike Srbije*, Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009,111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014
(10) Logan, T. (2010). *Research on partner stalking: Putting the pieces together*. Lexington, University of Kentucky, Department of Behavioral Science & Center on Drug and Alcohol Research.
(11) Miladinović-Stefanović, D. (2016). Prilog raspravi o kriminalizaciji proganjanja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 72, str. 143-162.
(12) Meloy, J. R. (1998). The Psychology of Stalking U: Meloy, J.R. (ed) *The Psychology of Stalking: Clinical and Forensic Perspectives*. San Diego: Academic Press, str. 2-21.

[2] Poseban značaj ima Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) koju je Srbija ratifikovala Zakonom o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, *Službeni glasnik RS- Međunarodni ugovori*, br. 12/2013)

(13) Međedović, J., Petrović, B. (2013). Psihopatija i kriminalitet u svetlu novih empirijskih nalaza. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Vol. XXXII, 1, str. 7-28.
(14) Nicol, B. (2006). *Stalking*. Chicago: University of Chicago Press.
(15) Nikolić-Ristanović, V., Kovačević-Lepojević, M. (2007). Proganjanje: pojam, karakteristike i društveni odgovori. *Temida,* 4, str. 3-12.
(16) Petrović, A. "Ko proganja-goniće ga tužilac", dnevni list *Politika,* 12. avgust 2016, izdvojeno iz intervjua sa prof. dr Milanom Škulićem, dostupno na: http://www.politika.rs/sr/clanak/361261/Ko-proganja-gonice-ga-tuzilac. stranici pristupljeno 27.09.2016.
(17) Roberts, K. A. (2002). Stalking Following the Breakup of Romantic Relationships: Characteristics of Stalking Former Partners. *Journal of forensic sciences*, 5, str. 1070-1077.
(18) Rosenfeld, B. (2004). Violence Risk Factors in Stalking and Obsessional Harassment: A Review and Preliminary Meta-Analysis. *Criminal Justice and Behavior*, 9, str. 9-26.
(19) Royakkers, L. (2000). The Dutch Approach To Stalking Laws, California Criminal Law Review, 3, str. 1-14.
(20) Russell, J. (2012). Stalking – the terrifying crime the law may at last be taking seriously,Guardian. dostupno na: http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2012/mar/06/stalking-crime-law-taking-seriously stranici pristupljeno 12.10.2016.
(21) Sinclair, C., Frieze, I. (2002). Initial courtship behavior and stalking, How should we draw the line? U: Davis, K, Frieze, I, Maiuro, R. (eds) *Stalking: Perspectives on Victims and Perpetrators*. New York: Springer Publishing Company, str. 186-212.
(22) Stojanović, Z. (2005). *Krivično pravo-opšti deo*, jedanaesto izdanje. Beograd: Pravna knjiga.
(23) Stojanović, Z. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika* Beograd: Službeni glasnik.
(24) Walby, S., Allen, J. (2004). *Domestic violence, sexual assault and stalking: Findings from the British Crime Survey*. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
(25) Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, *Službeni glasnik RS- Međunarodni ugovori*, br. 12/2013

Internet izvori

(26) http://www.blic.rs/vesti/hronika/otac-ubijene-devojke-iz-zitista-dijana-je-molila-da-je-spasu-od-njega-imao-je-pun/q9qcszf. stranici pristupljeno 26.09.2016.
(27) http://www.telegraf.rs/vesti/1534323-zavrsices-u-kesama-majka-nastradale-slavice-otkriva-kako-je-ubica-maltretirao. stranici pristupljeno 25.09.2016.

STALKING-CRIMINOLOGICAL AND CRIMINAL JUSTICE ASPECTS

Stalking is related to continuous monitoring, invasion of privacy or harassment of certain persons which endangers security or creates a sense of anxiety for a victim. Given that undertaken actions may not be illegal per se, that raises the question of how to prevent stalking without exstensive restriction of the rights and freedoms of citizens, at the same time. Therefore, this paper presents criminological and criminal justice aspects of stalking, as well as the results of studies which indicate seriousness of the consequences and social risks of stalking, in order to point out to different types of reaction to this phenomenon. The authors conclude that there is a need for the introduction of the offense of stalking in Serbia, but that other forms of reaction are also necessary.

KEYWORDS: stalking / victims / criminal law

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 99-109
Pregledni naučni rad
UDK: 343.93/.94

DEVIJANTNOST I KRIMINALITET U PERSPEKTIVI ŽIVOTNOG CIKLUSA

Ana Bilinović*
Milena Kojić*
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Kriminološka istraživanja naglašavaju snažanu povezanost između starosnog doba i kriminaliteta. Konkretno, ističe se da se kriminalno ponašanje najčešće javlja tokom adolescencije, te u kasnijem periodu postaje ređe. Sa druge strane, postoje dokazi o stabilnosti i kontinuitetu kriminalnog i devijantnog ponašanja tokom životnog veka. U ovom radu biće predočen pokušaj integracije uvida longitudinalnih istraživanja antisocijalnog ponašanja u detinjstvu, adolescentske delinkvencije i kriminaliteta odraslih sa teorijom životnog ciklusa. U tom kontekstu, težište analize je na kontinuitetu (stabilnosti) i diskontinuitetu (promeni) devijantnog i kriminalnog ponašanja tokom vremena (životnog ciklusa). U zaključku su izneti nalazi koji ukazuju na potrebu rekonceptualizacije stabilnosti i promene u analizi odnosa starosnog doba i kriminaliteta.

KLJUČNE REČI: kriminalitet / životni ciklus / adolescencija / trajektorije / tranzicije

*. E-mail: anabilinovic@gmail.com
*. E-mail: milena.kojic.ns@gmail.com

UVOD

Pri istraživanju veze starosnog doba i devijantnog i kriminalnog ponašanja najviše pažnje posvećivano je adolescenciji. Ovakav fokus rezultirao je zanemarivanjem značaja karakteristika detinjstva i veze između ponašanja u ranom detinjstvu i kasnijih ishoda u odraslom dobu (vidi Sampson and Laub, 1990, 1992; Shavit and Rattner, 1988). Iako je devijantno i kriminalno ponašanje veoma zastupljeno tokom tinejdžerskih godina, postoje brojni dokazi koji ukazuju na rane početke delinkventnosti, kao i na kontinuitet kriminalnog ponašanja tokom života (Sampson and Laub, 2005; Thornberry, 2005; Scott et al., 2000; Osgood, 2005). Istovremeno, kriminolozi su posvetili pažnju drugoj krajnosti – napuštanju kriminalnih aktivnosti i tranziciji od kriminalnog ka nekriminalnom ponašanju u odraslom dobu. Pojedini teoretičari istakli su da veoma malo znamo o "bežanju od rizičnog procesa", kao i o tome da li su prediktori napuštanja kriminala jedinstveni ili jednostavno suprotni krimogenim faktorima. Prema tome, "ne samo da je zanemareno rano životno doba, nego i značaj društvenih tranzicija ka ranom odraslom dobu i faktori koji objašnjavaju napuštanje kriminalnih aktivnosti u kasnijim godinama života" (Rutter, 1988: 3).

Iako je većina teoretičara saglasna u tome da je važno istražiti problem odnosa starosne dobi i devijantnog i kriminalnog ponašanja, prisutne su konfliktne perspektive u vezi implikacija starosne dobi po istraživanje kriminaliteta i devijantnosti. Hirši i Gotfredson navode da kriva starosti i kriminaliteta ne varira u odnosu na vreme, mesto, tipove kriminaliteta ili demografske podgrupe. Pored toga, oni smatraju da starost ima direktan uticaj na kriminalitet koji se ne može objasniti društvenim faktorima, da su uzroci kriminaliteta isti za svako starosno doba i da, prema tome, nema potrebe za longitudinalnim istraživanjima uzroka kriminaliteta (Hirschi and Gottfredson, 1983; vidi i Gottfredson and Hirschi, 1987, 1988, 1990). Suprotno tome, Farington objašnjava da kriva starosti i kriminaliteta ima varijacije više u rasprostranjenosti nego u učestalosti, te da učestalost ne varira konzistentno sa starošću. On takođe nudi dokaze koji ukazuju na to da odnos između starosnog doba i kriminaliteta varira tokom vremena i u odnosu na vrstu prestupa, lokaciju i pol (Farrington, 1986). Pojedini teoretičari navode da su stope kriminaliteta konstantne tokom kriminalne karijere, ukazujući na to da stope hapšenja ne opadaju s godinama kod svih prestupnika (Blumstein and Cohen, 1979). Uzimajući u obzir navedeno, čak i fundamentalne "činjenice" o vezi starosnog doba i kriminaliteta iskrsavaju kao predmet debata, dok se u isto vreme javlja preka potreba integrisanja saznanja iz razvojne psihologije, sociologije (detinjstva) i kriminologije sa perspektivom životnog ciklusa.

Imajući u vidu navedenu problematiku izučavanja odnosa starosnog doba i kriminaliteta, osnovni predmet ovog rada jeste kritička analiza dosadašnjih nazala o vezi starosnog doba i kriminaliteta, kao i istraživanje obrazaca stabilnosti i promene kriminalnog ponašanja u perspektivi životnog ciklusa. Osnovni cilj rada jeste

ukazivanje na mogućnost i potrebu rekonceptualizacije obrazaca stabilnosti i promene u kriminalnom i devijantnom ponašanju, kao i ukazivanje na važnost perspektive životnog ciklusa za izučavanje razvojnih pravaca kriminalnog i devijantnog ponašanja.

Perspektiva životnog ciklusa

Životni ciklus se definiše kao "put kroz starosno diferencirani životni vek", pri čemu se starosna diferencijacija manifestuje u očekivanjima i opcijama koje utiču na procese odlučivanja i tok događaja koji oblikuju životne faze, tranzicije i prekretnice (Elder, 1985: 17).

Dva ključna koncepta leže u osnovi analize dinamike životnog ciklusa (Sampson and Laub, 1992). *Trajektorije* predstavljaju puteve ili pravce razvoja tokom životnog veka i odnose se na dugoročne obrasce i sekvence ponašanja (na primer radni vek, brak, roditeljstvo i kriminalno ponašanje). *Tranzicije* su obeležene specifičnim životnim događajima (na primer, prvi posao), ukorenjene su u trajektorije i razvijaju se tokom kraćih vremenskih perioda (Elder, 1985: 31-32). Kao rezultat prisustva i delovanja ovih koncepata, analize životnog ciklusa obično karakteriše fokus na trajanje, trenutak i redosled ključnih životnih događaja, kao i na njihove posledice za dalji društveni razvoj.

Preplitanje trajektorija i tranzicija može da stvori prekretnice ili promene u životnom ciklusu. Adaptacija na životne događaje je krucijalna iz razloga što isti događaj ili tranzicija koje prati različita adaptacija može da dovede do različitih trajektorija (Elder, 1985: 35). Pored toga, istovremeno posmatranje kratkoročnih događaja podrazumeva tranzicije ili prekretnice koje mogu da izmene trajektorije – da "preusmere puteve". Društvene institucije i životni događaji koji mogu da izmene trajektorije podrazumevaju školu, posao, vojsku, brak, roditeljstvo i tako dalje. Perspektiva životnog ciklusa fokusira se i na druge teme kao što su društvena značenja starosti tokom životnog veka i međugeneracijska transmisija društvenih obrazaca.

STABILNOST (KONTINUITET) I PROMENA (DISKONTINUITET) U OBRASCIMA DEVIJANTNOSTI I KRIMINALITETA U PERSPEKTIVI ŽIVOTNOG CIKLUSA

U okviru razvojne psihologije postoji duga tradicija istraživanja antisocijalnog i devijantnog ponašanja i agresivnosti. Uvidi iz ove oblasti proučavanja mogu biti plodotvorni pri istraživanju uticaja devijantnog ponašanja u detinjstvu na kasniji život koji podrazumeva devijantna i kriminalna ponašanja.

Polazna tačka jeste tvrdnja da su individualne razlike u devijantnom i antisocijalnom ponašanju stabilne tokom životnog ciklusa. Stabilnost devijantnog i antisocijalnog ponašanja tokom vremena obično se definiše kao homotipski kontinuitet, koji se odnosi na kontinuitet sličnih ponašanja ili fenotipskih atributa tokom vremena (Caspi and Bem, navedeno prema Sampson and Laub, 1992: 67). Pregled 16 studija

o agresivnom ponašanju otkriva "substancijalnu" stabilnost (Olweus, 1979), dok je Lober sintezom postojeće literature iz različitih disciplina zaključio da postoji "konsenzus" u vezi sa hipotezom o stabilnosti: "deca koja ispolje visok stepen antisocijalnog ponašanja pokazuju veću stabilnost ovog ponašanja od dece koja ispolje nizak stepen antisocijalnog ponašanja" (Loeber, 1982: 1433). Ovi nalazi nisu novi, s obzirom da su i drugi teoretičari, mnogo ranije, istraživali kriminalne životne tokove i potvrdili rano nastajanje devijantnih i antisocijalnih životnih tokova (vidi Glueck and Glueck, 1930).

Nalazi o bihevioralnom ili homotipskom kontinuitetu podržani su od strane obimnih empirijskih istraživanja koja su zastupljena unazad nekoliko decenija. Slično prethodnim istraživanjima, Robins je sumirala rezultate svojih ranijih istraživanja i istakla da antisocijalno ponašanje u odraslom dobu zahteva antisocijalno ponašanje u detinjstvu (Robins, 1978: 611). Osim toga, povezanost između ponašanja u detinjstvu i ishoda u odraslom dobu pronalazi se i u domenima života koji prevazilaze pravni koncept kriminaliteta. Ovaj fenomen se obično definiše kao heterotipski kontinuitet – kontinuitet genotipskih atributa za koji se pretpostavlja da utiče na različita fenotipska ponašanja (Caspi and Bem, navedeno prema Sampson and Laub, 1990: 68). Pozivanjem na dimenziju heterotipskog kontinuiteta, postulirano je da će se karakteristike ličnosti u detinjstvu kasnije manifestovati u različitim situacijama. Kaspi govori o tendenciji ka eksplozivnom, nekontrolisanom ponašanju u detinjstvu koje se ponovo javlja nakon izvesnog vremena, posebno u situacijama u kojima su ove ličnosti suočene sa subordinacijom (na primer, u obrazovanju, vojsci ili na poslu) i u međuljudskim odnosima i situacijama koje karakteriše konflikt, kao što su brak ili roditeljstvo (Caspi, 1987).

Iz navedenog se može zaključiti da je dominantno stanovište u kriminologiji ono koje postulira da stabilnost kriminaliteta u perspektivi životnog ciklusa nastaje usled heterogenosti populacije na koju utiče sklonost ka kriminalnom ponašanju koja se uspostavlja u ranim fazama života i ostaje stabilna tokom vremena. Upravo zato što se individualne razlike u predispozicijama ka devijantnom i kriminalnom ponašanju javljaju u ranoj životnoj dobi i ostaju stabilne, devijantno ponašanje u detinjstvu i kriminalno ponašanje u odraslom dobu su u pozitivnoj korelaciji. Hipotetički uzroci rane sklonosti ka kriminalnom ponašanju obuhvataju veliki broj faktora kao što je manjak samokontrole (Gottfredson and Hirschi, 1990), kriminalno ponašanje roditelja (Farrington *et al.*, 1975), impulsivnost (Wilson and Herrnstein, 1985), čak i naslednost (Rowe and Osgood, 1984).

Evidentno je da tradicionalni pristupi kriminalitetu ostavljaju malo prostora za uvide o tranziciji između starosnih doba u okviru životnog ciklusa. Ne samo da postoje diskontinuiteti u kriminalnom ponašanju koji moraju biti objašnjeni, nego i ponovno razmatranje nalaza o kontinuitetu kriminalnog životnog toka ukazuje na to da stabilnost u kriminalnom ponašanju može da se objasni putem društvenih uticaja tokom životnih ciklusa. Kako bi se pristupilo ovim alternativnim koncepcijama nepohodno je sagledati nalaze o promeni (diskontinuitetu) i revidirati objašnjenje stabilnosti (kontinuiteta) devijantnog i kriminalnog ponašanja.

Uprkos nalazima koji govore o antisocijalnom ponašanju dece kao ključnom prediktoru devijantnog i kriminalnog ponašanja kod odraslih, postoje i oni kojima se argumentuje da većina antisocijalne dece ne postaju antisocijalne odrasle osobe (Thornberry, 2005). Robins dobija slične rezultate u njenom pregledu četiri longitudinalne studije (Robins, 1978). Takođe, postoje podaci da veliki broj odraslih kriminalaca nema istoriju maloletničke delinkvencije (Shavit and Rattner, 1988). U skladu sa tim, javljaju se i zaključci da postoji mnogo više heterogenosti u kriminalnom ponašanju nego što su to prethodna istraživanja pokazala i da mnogi maloletni prestupnici ne nastavljaju sa takvim ponašanjem u odraslom dobu.

Dve skorašnje studije o kriminalitetu podržavaju dvostruko razumevanje stabilnosti i promene, korišćenjem pristupa potencijalnosti u životnim istorijama (vidi Rutter et al., navedeno prema Sampson and Laub, 1990: 72; Sampson and Laub, 2005). Prva studija (Rutter et al., navedeno prema Sampson and Laub, 1990) predstavlja istraživanje mladih u Londonu koje su izvršili Ruter i saradnici, te su zaključili da, konzistentno sa idejom o stabilnosti, visoko rizično ponašanje mladih dovodi do različitih problematičnih ishoda u odraslom dobu, uključujući i kriminal. Ipak, ovo istraživanje ukazuje i na heterogenost ishoda u kasnijim iskustvima u odraslom dobu. Brak je uticao na smanjenje devijantnog ponašanja kod mladih žena, dok su pozitivna iskustva u školovanju promovisala distancu od kriminala. Prema tome, zaključak je da "podaci pokazuju substancijalnu heterogenost u ishodima" i ukazuju na potrebu sagledavanja diskontinuiteta kao i kontinuiteta u razvoju kriminalnih životnih tokova (Rutter et al., navedeno prema Sampson and Laub, 1990: 73).

U drugoj, sličnoj studiji, Samson i Laub (Sampson and Laub, 2005) govore o povezanosti sa institucijama neformalne kontrole u odraslom dobu, koje utiču na kriminalno ponašanje tokom životnog ciklusa uprkos delinkventnoj ili antisocijalnoj prošlosti. Princip organizacije ovih institucija zasniva se na centralnoj ideji teorije društvene kontrole – kriminalno ponašanje i devijantnost se javljaju kada je povezanost individue sa društvom slaba ili nepostojeća. Teorijski model ovih teoretičara fokusira se na tranziciju ka odraslom dobu i na zahteve novih uloga od strane višeg obrazovanja, posla, služenja vojske, braka i tako dalje. Za razliku od većine istraživanja životnog ciklusa, ovaj teorijski model naglašava kvalitet i snagu društvenih veza pre nego javljanje i vreme određenih životnih događaja. Takođe, skreće pažnju da društvene veze ukorenjene u tranziciji u odraslo doba (kao što su brak ili stabilnost posla) mogu objasniti varijacije u kriminalnom ponašanju koje nisu bile primećene u radovima koji su se fokusirali isključivo na devijantnost u detinjstvu.

Pri analizi stabilnosti i promena u devijantnom i kriminalnom ponašanju u kontekstu životnog ciklusa neizostavno je obratiti pažnju na razvojnu teoriju kriminala Teri Mofit (Moffitt, 1993, 2005) u kojoj izlaže dualnu taksonomiju antisocijalnog ponašanja i prestupništva u cilju objašnjenja razvojnih procesa koji (do)vode do različitih oblika starosne krive kriminaliteta.

Mofit (Moffitt, 1993: 674) objašnjava da postoje dve različite kategorije antisocijalnog ponašanja i prestupništva – ona koja su otporna na životni ciklus i ona

koja su ograničena na adolescenciju. Prema ovoj podeli, prva kategorija antisocijalnog ponašanja počinje veoma rano i nastavlja se tokom života, a oblici ispoljavanja ovakvog ponašanja, načini na koje se ono percipira i kako društvo reaguje na njega, menjaju se kroz različite faze životnog doba. Suprotno tome, antisocijalno ponašanje koje je ograničeno na adolescenciju ubrzano se povećava tokom rane adolescencije, a zatim naglo opada oko osamnaeste godine života. Ove dve kategorije prestupnika je teško razlikovati u adolescentskom dobu u odnosu na obrasce prestupništva, ali se potpuno razlikuju kada se njihova ponašanja posmatraju u odraslom dobu. Stabilnost prestupništva tokom životnog ciklusa karakteristična je za prestupnike koji su otporni na životni ciklus, dok je promena u stopama prestupništva karakteristična za one prestupnike čije se problematično ponašanje ograničava na adolescenciju. Kada se ove dve kategorije uporede, rezultat je kao i u većini statistika, kriva odnosa starosti i kriminaliteta.

Drugi element ove teorije odnosi se na ideju da su uzroci ovih kategorija prestupništva različiti. Otpornost na životni ciklus je patologija i uzrokovana je specifičnim faktorima kao što je manjak moždanih izvršnih funkcija u kombinaciji sa neadekvatnim ponašanjem od strane roditelja prestupnika u ranom detinjstvu. Sa druge strane, prestupništvo koje je ograničeno na adolescenciju je normalno, tj. ono predstavlja način na koji adolescenti demonstriraju sopstvenu autonomiju i zrelost, te kada dostignu odraslo doba, ovakvo ponašanje prestaje (Moffitt, 2005).

Mofit (Moffitt, 1993) u okviru svoje razvojne teorije kriminala iznosi nekoliko hipoteza. Prva hipoteza glasi da otpornost na životni ciklus nastaje kao rezultat razvoja mozga i rizičnih faktora u okviru porodice, a poseban naglasak je na interakciji naslednih neurobioloških deficita i štetnih karakteristika društvenog okruženja u ranom živornom dobu.

Druga hipoteza govori o tome da genetski faktori više doprinose prestupništvu koje je otporno na životni ciklus nego onom koje je ograničeno na adolescenciju. Kao potporu ovoj hipotezu Mofit iznosi nalaze istraživanja iz oblasti bihevioralne genetike.

Treća hipoteza koju iznosi Mofit (Moffitt, 1993) glasi da većina antisocijalnog ponašanja kod žena pripada kategoriji prestupništva ograničenog na adolescenciju, s obzirom na to da su neurobiološki deficiti koji omogućavaju otpornost na životni ciklus mnogo zastupljeniji kod muškaraca nego kod žena. Nadalje, ona objašnjava da noviji dokazi ukazuju na to da osobe koje ispolje ovakva ponašanja u ranijem dobu imaju veću verovatnoću da nastave antisocijalno ponašanje u srednjem odraslom dobu, nego osobe koje ispolje problematično ponašanje kasnije. Ovaj deo teorije predstavlja najoriginalniji doprinos ove autorke.

Mofitina teorija doživela je kritike. Najsnažniji izazov uspostavljen je od strane Samsona i Lauba (Sampson and Laub, 2001, 2005) koji zahtevaju objašnjenje različitih trajektorija. Ovi teoretičari objašnjavaju da različite prestupničke trajektorije ne odgovaraju različitim tipovima ljudi. Iako su njihove analize podataka istraživanja (vidi Glueck and Glueck, 1930) potvrdile da faktori rizika u detinjstvu predstavljaju dobre prediktore za kasniji nivo prestupništva, oni su otkrili i da faktori iz detinjstva ne mogu da predvide trajektoriju prestupništva. Ovo je direktno

suprotstavljeno teoriji koju je uspostavila Mofit. I Mofit i Samson i Laub govore o tome da neki uticaji na prestupništvo obuhvataju karakteristike individue i društveno okruženje koje je stabilno tokom vremena, dok drugi uticaji podrazumevaju dinamiku, odnosno, javljaju se samo u određenim periodima života (kao što je na primer dobijanje posla). Mofit (Moffitt, 1993, 2005) objašnjava da se uticaji koji variraju tokom vremena primenjuju samo na jednu grupu (na prestupnike koji su ograničeni na adolescenciju), dok se uticaji koji su stabilni tokom vremena primenjuju samo na drugu grupu (na prestupnike koji su otporni na životni ciklus). Suprotno, Samson i Laub (Sampson and Laub, 2001, 2005) objašnjavaju da kombinacija jednih i drugih faktora utiče na sve grupe prestupnika.

REVIDIRANJE KONCEPATA STABILNOSTI I PROMENE U DEVIJANTNOM I KRIMINALNOM PONAŠANJU

Uopšteno posmatrano, navedena istraživanja ukazuju na to da su zaključci o neizbežnosti kontinuiteta antisocijalnog i kriminalnog ponašanja ili prenaglašeni ili pogrešno interpretirani. Koeficijenti stabilnosti su daleko od savršenih i ostavljaju značajan prostor za javljanje diskontinuiteta, dok su varijable u vezi sa antisocijalnim i devijantnim ponašanjem u detinjstvu skromni pretiktivni alati. Ove predikcije su obično rezultirale u prenaglašavanju kriminalnog ponašanja u budućnosti i nisu uspevale da ispravno identifikuju one koji će postati kriminalci iako je prethodno ponašanje ukazivalo na suprotne ishode.

Važno je napomenuti i činjenicu da je koncepcija stabilnosti (kontinuiteta), kako se tradicionalno koristila u kriminologiji, bila veoma uska i pogrešno interpretirana. Koeficijenti stabilnosti ne ukazuju na konzistentnost ili heterogenost individualnog ponašanja tokom vremena (tj. individualnu promenu). Dakle, "ukoliko postoji kontinuitet tokom životnog ciklusa u kriminalnoj aktivnosti, neophodno je posmatrati ljude tokom vremena" (Gottfredson and Hirschi, 1990: 230). Kontinuitet o kome je reč jeste relativna stabilnost, koja ne znači da individue imaju konzistetno ponašanje tokom vremena.

Obećavajući pravac istraživanja predstavlja analiziranje individualnih "puteva" devijantnosti i kriminalne karijere (Mayer, 2009). To znači da je umesto oslanjanja na koeficijente stabilnosti moguće konceptualizovati promenu kako bi se mapirale individualne trajektorije ukorenjene u životni ciklus. Jedan od pristupa podrazumeva grupisanje individua prema njihovim individualnim obrascima promene, kao što je to učinio Blok poredeći "osobe koje se menjaju i osobe koje se ne menjaju" u kontekstu ličnosti. On je zatim razvio detaljniju tipologiju koja omogućava procenu promene ličnosti tokom vremena (Block, 1971).

Slična strategija podrazumeva korišćenje kriva rasta koje mere pravac i količinu sistematske promene u ponašanju tokom vremena. Kao i u kriminologiji, longitudinalna istraživanja u bihevioralnim naukama nisu se fokusirala na konzistentnost individualnih razlika tokom vremena nego na konzistentnost individualnog ponašanja. Međutim, kako Rogosa objašnjava, istraživanja rasta i razvoja "fokusiraju se na sistematsku promenu tokom vremena i prema tome,

individualne krive rasta su prirodna osnova modelovanja longitudinalnih podataka" (Rogosa, navedeno prema Sampson and Laub, 1992: 76). Takođe, neophodno je razlikovati sistematsku promenu od pukog nedostatka kontinuiteta. Na ovaj način, razvojne trajektorije u devijantnom i kriminalnom ponašanju omogućavaju razlikovanje između istinski sistematske promene zasnovane na životnim tranzicijama i nedostatka kontinuiteta.

Fokusiranje na krive rasta i sistematsku promenu predstavlja analitički pomak u odnosu na dominantno kriminološko zanemarivanje istraživanja promena u životima individua, na uštrb analize na međuindividualnom nivou. Na primer, češće se javljaju istraživanja koja se fokusiraju na pitanje da li nezaposlene osobe imaju više stope kriminala od nezaposlenih, nego istraživanja koja bi analizirala da li individualne promene od zaposlenosti do nezaposlenosti povećavaju kriminalne aktivnosti. Dakle, samo putem istraživanja individualnih trajektorija promene i međuindividualnih razlika u stabilnosti, veća je verovatnoća da se razreše trenutne kontroverze koje se tiču starosti i kriminala.

ZAKLJUČAK

Postavlja se pitanje da li je "rana sklonost" jedini konceptualni alat koji nam je dovoljan da razumemo stabilnost kriminaliteta tokom vremena? Pokušaji da se razumeju strukturni i interakcijski procesi koji su u osnovi stabilnosti tokom životnog ciklusa bili su neuspešni, prvenstveno zato što se istraživanje stabilnosti i kontinuiteta u devijantnom ponašanju zaustavilo na predikcijama.

Objašnjenje koje je konzistentno sa perspektivom životnog ciklusa jeste da je odnos prošlosti i budućnosti u kriminalitetu zasnovan na stanju međuzavisnosti. Ova hipoteza implicira da sama kriminalna aktivnost ima ključni bihevioralni uticaj na mogućnost počinjavanja budućih kriminalnih aktivnosti. Drugim rečima, kriminalna aktivnost – bilo direktno ili indirektno – kauzalno modifikuje buduće mogućnosti stupanja u kriminalne aktivnosti. Ovakva ponašanja tiču se "stilova interakcije koji su održani putem progresivne akumulacije njihovih posledica (kumulativni kontinuitet) i putem održavanja reakcija drugih tokom recipročne društvene interakcije (interakcijski kontinuitet)" (Caspi *et al.*, 1987: 313). Za ilustraciju delovanja i održanja interakcijskog kontinuiteta može se uzeti primer deteta eksplozivnog karaktera koje provocira ljutite reakcije kod roditelja i nastavnika, što nadalje utiče na njegovo antisocijalno ponašanje.

Što se kumulativnog kontinuiteta tiče, društvene reakcije na delinkvenciju generišu negativne posledice koje nadalje umanjuju životne mogućnosti. Negativni životni događaji koji su u vezi sa delinkvencijom mogu da dovedu do "zatvaranja vrata". Kumulativni kontinuitet je konzistentan sa teorijom etiketiranja koja postulira da reakcije na devijantnost mogu da izazovu problem u socijalnom prilagođavanju i prihvatanju delinkvenata, što nadalje uzrokuje kriminal kao formu sekundarne devijantnosti (Bilinović 2014). Ideja o "etiketama", onemogućavanju prilika i odbijanju od strane institucija neformalne kontrole kao krimogenim faktorima

predstavlja klasičnu interpretaciju stanja međuzavisnosti kriminaliteta u prošlosti i u budućnosti.

Kao što je napomenuto, tradicionalni pristup kontinuitetu zasnovan je na heterogenosti populacije u odnosu na sklonost ka kriminalnom ponašanju koja se uspostavlja rano u životu i ostaje stabilna tokom vremena. Iz ove perspektive, različiti ishodi koji su u korelaciji sa antisocijalnim ponašanjem u detinjstvu su izrazi iste karakteristike. Heterogenost populacije je konzistentna sa okvirom životnog ciklusa iz razloga što su manifestacije promene istog ponašanja tokom vremena stukturisane putem društvenih prilika da se počini kriminal, diferencijalnih odnosa od strane sistema krivičnog prava i ograničenja uspostavljenih starenjem (Gottfredson and Hirschi, 1990). Posmatrana stabilnost kriminaliteta i devijantnosti može čak i da bude potcenjena ukoliko se ne konceptualizuju tranzicije životnog ciklusa u društvenim prilikama. Na primer, kada se postavi pitanje da li se kriminalno ponašanje redukuje s godinama, ne znamo da li su odrasle osobe disproporcijalno umešane u kriminalne aktivnosti iz razloga što se neke od njih ne uzimaju u obzir u zvaničnim statističkim izveštajima. Moguće je ukazati na opadanje stope "uličnog" kriminala sa odrastanjem, dok je kriminal "belih okovratnika" na izvestan način "sakriveni" iz ovih statistika (Braithwaite, 1989). Prema tome, neophodno je povezati starost i kriminalitet sa okvirom životnog ciklusa putem isticanja načina na koji tranzicija između starosnih doba stvara prilike za kriminalne aktivnosti i diferencijalne mogućnosti etiketiranja od strane aktera društvene kontrole.

Samim tim, čak i ako individualna sklonost ka kriminalnom ponašanju ostane relativno konstantna, objašnjenja kontinuiteta tokom životnog ciklusa zahtevaju da se uzmu u obzir struktura društvenih prilika i različite etikete po delanja u različitom starosnom dobu. Osim toga, važno je prepoznati ekološku konzistentnost (na primer, ograničenja zajednice) i kontinuitete u međuljudskom okruženju koji mogu da utiču na nivo individualne stabilnosti kriminalnog ponašanja. Bihevioralni obrasci mogu da pokažu stabilnost samo zato što je kontekstualno okruženje ostalo stabilno, odnosno, bihevioralna stabilnost ne implicira nužno kauzalne sile koje deluju isključivo na nivou individue.

LITERATURA

(1) Bilinović, A. (2014). Primena koncepta socio-kulturne integracije u analizi devijantnosti i procesa etiketiranja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 33 (1), 177-191.
(2) Block, J. (1971). *Lives Through Time*. Berkeley: Bancroft.
(3) Blumstein, A. and J. Cohen (1979). Estimation of individual crime rates from arrest records. *Journal of Criminal Law and Criminology* 70, 561-8511.
(4) Braithwaite, J. (1989). *Crime, Shame, and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
(5) Caspi, A. (1987). Personality in the life course. *Journal of Personality and Socal Psychology* 53, 1203-1213.
(6) Caspi, A., G. H. Elder Jr. and D. Bem (1987). Moving against the world: Life- course patterns of explosive children. Developmental Psychology 23, 308-313.

(7) Elder, G. H. Jr. (1985). Perspectives on the life course. In G. H. Elder Jr. (ed) Life Course Dynamics. Ithaca: Cornell University Press, pp 23-49.
(8) Farrington, D. (1986). Age and crime. In N. Morris and M. Tonry (eds.) *Crime and Justice*. Chicago: Univiersity Chicago Press, pp. 189-250.
(9) Farrington, D., G. Gundry and D. West (1975). The familial transmission of criminality. *Medicine, Science and the Law* 15, 177-186.
(10) Glueck, S. and E. Glueck (1930). *500 Criminal Careers*. New York: Knopf.
(11) Gottfredson, M. and T. Hirschi (1987). The methodological adequacy of longitudinal research on crime. *Criminology* 25, 581-614.
(12) Gottfredson, M. and T. Hirschi (1988). Science, public policy, and the career paradigm. *Criminology* 26, 37-55.
(13) Gottfredson, M. and T. Hirschi (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.
(14) Hirschi, T. and M. Gottfredson (1983). Age and the explanation of crime. *American Journal of Sociology* 89, 552-584.
(15) Loeber, R. (1982). The stability of antisocial child behavior: A review. *Child Deviance* 53, 1431-1446.
(16) Mayer, K. U. (2009). New Direction in Life Course Research. *Annual Review of Sociology* 35, 413-433.
(17) Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review* 100 (4), 674-701.
(18) Moffitt, T. E. (2005). The New Look of Behavioral Genetics in Developmental Psychopathology: Gene-Environment Interplay in Antisocial Behaviors. *Psychological Review* 131 (4), 533-554.
(19) Olweus, D. (1979). Stability of aggressive reaction patterns in males: A review. *Psychological Bulletin* 86, 852-875.
(20) Osgood, D. W. (2005). Making Sense of Crime and the Life Course. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 602, 196-211.
(21) Robins, L. (1978). Sturdy childhood predictors of adult antisocial behavior: Replications from longitudinal studies. *Psychological Medicine* 8, 611-622.
(22) Rowe, D. and D. W. Osgood (1984). Heredity and sociological theories of delinquency: A reconsideration. *American Sociological Review* 49, 526-540.
(23) Rutter, M. (1988). *Longitudinal data in the study of causal processes: Some uses and some pitfall*. Cambridge: Cambridge University Press.
(24) Sampson, R. J. and J. H. Laub (1990). Crime and Deviance over the Life Course: The Salience of Adult Social Bonds. *American Sociological Review* 55 (5), 609-627.
(25) Sampson, R. J. and J. H. Laub (1992). Crime and Deviance in the Life Course. *Annual Review of Sociology* 18, 63-84.
(26) Sampson, R. J. and J. H. Laub (2001). Understanding Desistance from Crime. *Crime and Justice* 28, 1-69.
(27) Sampson, R. J. and J. H. Laub (2005). A Life-Course View of the Development of Crime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 602, 12-45.
(28) Scott, J. S. and S. F. Messner (2000). Crime and Demography: Multiple Linkages, Reciprocal Relations. *Annual Review of Sociology* 26, 83-106.
(29) Shavit, Y. and A. Rattner (1988). Age, Crime, and the Early Life Course. *American Journal of Sociology* 93 (6), 1457-1470.
(30) Thornberry, T. P. (2005). Explaining Multiple Patterns of Offending across the Life Course and across Generations. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 602, 156-195

(31) Wilson, J. Q. and R. Herrnstein (1985). *Crime and Human Nature*. New York: Simon and Schuster.

DEVIANT AND CRIMINAL BEHAVIOR IN THE PERSPECTIVE OF THE LIFE CYCLE

Criminological research suggests a strong correlation between age and crime. In particular, it is emphasized that the criminal behavior usually occurs during adolescence and in later period becomes less likely. On the other hand, there is evidence of stability and continuity of criminal and deviant behavior during a lifetime. This paper presents the attempt to integrate insights from the longitudinal studies of antisocial behavior in childhood, adolescent delinquency and adult criminality with the theory of the life cycle. In this context, the focus of the analysis is on continuity (stability) and discontinuity (change) of deviant and criminal behavior over time (life cycle). In conclusion we present the findings which suggest the need for reconceptualization of stability and change in the analysis of relations between age and crime.

KEYWORDS: crime / life / adolescence / trajectories / transition

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 111-121
Pregledni naučni rad
UDK: 349.6(4-672EU)
502.14(4-672EU)

ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE U EVROPSKOM PRAVU

Vladan Ivanović*
Advokat u Kruševcu

Ekonomski i privredni razvoj poslednjih decenija kao i ubrzana industrijalizacija i tehničko tehnološki napredak uz primenu novih tehnologija i povezivanje svih zemalja u evropske i svetske ekonomske, privredne, saobraćajne i druge tokove zasnovanim, u prvom redu, na dostignućima tehnike i nauke doveo je do određenog stepena i nivoa zagađenosti osnovnih prirodnih resursa živog sveta. Upravo zbog velikog značaja uređivanja, unapređenja i zaštite životne sredine u celosti ili pojedinih njenih segmenata: vode, vazduha, zemljišta, flore i faune i međunarodna zajednica je putem više univerzalnih (pod okriljem OUN) ili regionalnih (Savet Evrope i Evropska unija) pravnih akata postavila pravne standarde u ovoj oblasti koje su pojedine države, pa tako i naša država, dužne da inplementiraju u svoje nacionalno zakonodavstvo kao jedan od atributa pravne države. To je osnova za određenje Srbije kao države u kojoj se čvrsto štiti princip održivog razvoja. Upravo o evropskim standardima koje je i naša država inplementirala tokom 2005. godine donošenjem novog "ekološkog" zakonodavstva govori ovaj rad.

KLJUČNE REČI: Životna sredina / Zaštita / Uređenje / Pravni standardi / Evropsko pravo

* E-mail: mr.vladan.ivanovic@gmail.com

1. UVODNA RAZMATRANJA

Ekonomski razvoj poslednjih godina i ubrzana industrijalizacija kao i tehničko tehnološki napredak uz primenu novih tehnologija i povezivanje naše zemlje u evropske i svetske ekonomske, privredne, saobraćajne i druge tokove zasnovanim, u prvom redu, na dostignućima tehnike i nauke doveo je do određenog stepena i nivoa zagađenosti osnovnih prirodnih resursa živog sveta. To je nametnulo potrebu da sva ova zbivanja i promene moraju biti obuhvaćene i sadržajem određenog sistema pravnih normi kao dela ukupnog društvenog sistema.

Taj bi sistem pravnih normi utvrdio uslove, način, postupke i kriterijume za korišćenje novih tehnologija bez čega nema privrednog i društvenog razvoja zemlje i napretka stanovništva, ali koji bi doveo do smanjenja ili ograničenja oblika i vidova zagađenja ili ugrožavanja životne sredine u celini ili pojedinih njenih segmenata, odnosno koji bi doveo do "održivog razvoja" osnovnih elemenata životne sredine (Ball, Bel, 1991: 178-186). Suština je ovog zahteva da se iznađu, utemelje i institucionalizuju takva optimalna rešenja koja će omogućiti, s jedne strane, nesmetani razvoj procesa proizvodnje i korišćenja određenih mašina, uređaja i aparata, opasnih izvora energija i sirovina, a s druge strane, koji obezbeđuje nesmetani i neugroženi sistem zaštite životne sredine u onom stepenu koji neće štetno uticati na život i zdravlje ljudi, odnosno opstanak živog sveta na zemlji.

To podrazumeva usklađivanje ekonomskog razvoja sa interesima zaštite životne sredine, a što se u velikoj meri može postići propisivanjem ekonomsko-ekoloških kriterijuma koji bi bili praćeni određenom zakonskom i podzakonskom regulativom, adekvatnim sprovođenjem u život proklamovanih i zakonom zajemčenih prava i obaveza, odnosno utvrđivanje efikasnog i kvalitetnog sistema odgovornosti, utvrđivanje efikasnog instucionalizovanog sistema određenih organa i organizacija sa potrebnim sistemom ovlašćenja na svim društvenim nivoima od lokalne samouprave do republičkih organa uprave uz vidnu pomoć nauke i struke. Tek podizanjem svesti kod svih u pogledu ostvarivanja i oživotvorenja prava svakog čoveka na zdravu životnu sredinu mogu se očekivati početni uspesi u ovoj borbi čiji nesupeh dovodi u pitanje i opstanak ljudskog roda uopšte (Vančina, 1982: 76-89).

Stoga ćemo se i mi baviti jednim segmentom ovog sistema efikasne, kvalitetne, blagovremene, zakonite i potpune zaštite i uređivanja životne sredine. To je sistem pravnih propisa koji za objekt regulative ima životnu sredinu u celosti ili pojedine njene segmente: vodu, vazduh, zemljište, floru, faunu i sl. No, u pravnoj teoriji se u poslednje vreme razvija i shvatanje koje ima sve širi krug zagovornika prema kome se ovde ipak radi o pravnom sistemu koji uređuje jedno i to bitno pravo čoveka, pravo koje ulazi u korpus osnovnih, fundamentalnih, opštecivilizacijskih i univerzalnih ljudskih prava (Human Rights) – pravo na zdravu životnu sredinu. Ovo pravo je i u našim ustavnim aktima koji su doneti poslednjih godina proklamovano kao osnovno ljudsko pravo čija je zaštita dobila karakter ustavnog postulata (Joldžić, 2007: 19-28).

2. ZNAČAJ MEĐUNARODNIH STANDARDA U ZAŠTITI ŽIVOTNE SREDINE

Budući da rizik akcidentalnog ugrožavanja životne sredine predstavlja ekspanzivnu pojavu koja ne poznaje granice između naroda, država, pa i kontinenata, to je logično da je međunarodna zajednica rano uočila potrebu jedinstvenog sagledavanja načina, postupaka i uslova za postavljanje sistema sveobuhvatne, potpune, efikasne i kvalitetne zaštite, uređivanja i unapređivanja životne sredine u celini ili pojedinih njenih segmenata (Ninković, 2004: 116-129). S druge strane, ta međunarodna zajednica je pravilno uočila opasnost od različitih oblika i vidova povređivanja ili ugrožavanja životne sredine.

Polazeći od toga danas je u međunarodnim okvirima postavljena jedinstvena osnova u pravcu uspostavljanja "održivog razvoja" životne sredine u skladu sa ekonomskim i društvenim potrebama. Naime, to je novi društveni odnos prema životnoj sredini, prostoru i prirodnim resursima sa punom svešću postojanja odgovornosti pred budućim generacijama. Time su postavljeni osnovi nove grane prava – međunarodnog prava životne sredine koja utvrđuje sistem relevantnih međunarodnih standarda inaugurisanih u aktima univerzalih (OUN) i regionalnih (Savet Evrope, Evropska unija i dr.) međunarodnih organizacija za koje postoji obaveza pojedinih država da ih inplementiraju u svoje nacionalno zakonodavstvo.

U oblasti ekološkog prava u značajnoj meri se ističu propisi međunarodnog karaktera. Oni mogu biti univerzalnog ili regionalnog karaktera. No, značaj i snaga ovih međunarodnih propisa čak i kada nisu formalno izvor prava i obaveza iz ove oblasti je u tome što standarde i normative koje sadrže ovi propise upravo zbog karaktera akcidentalnog ugrožavanja životne sredine koje često ne poznaje granice između zemalja često države primenjuju i unose u svoj pravni i društveni život često i pre formalnog pristupanja određenim organizacijama, odnosno međunarodno pravnim aktima (Todić, Vukasović, 2002: 118-134).

3. SAVET EVROPE I ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE

Tehničko-tehnološki razvoj poslednjih decenija prošlog veka stvorio je mnoge i raznovrsne izvore opasnosti za životnu sredinu. Takvo ugrožavanje čovekove životne i radne sredine proizvodi veliku štetu ljudima, njihovom životu, telesnom integritetu, zdravlju, imovini ali i drugim vrednostima ugrožavajući istovremeno i osnove opstanka samog ljudskog roda. Zato je međunarodna zajednica utvrdila niz mera, postupaka i sredstava sa ciljem da se otklone, spreče ili umanje izvori ugrožavanja životne sredine (Hedemann Robinson, 2007: 216-231). Pošto se radi o globalnom problemu koji ugrožava velike prostore, to je logična i zabrinutost međunarodne zajednice za očuvanje životne sredine.

Za našu zemlju koja se nalazi u fazi temeljite reforme, ne samo društvenog, političkog, već i pravnog sistema, od posebnog je značaja pitanje harmonizacije propisa nacionalnog domaćeg zakonodavstva sa međunarodnim propisima, u prvom redu sa evropskim propisima i evropskim pravnim standardima (Todić, Vukasović, 2002: 118-126). U tom smislu sa aspekta zaštite životne sredine i otklanjanja štete koja je izazvana mogućim izvorima ugrožavanja ove sredine od posebnog su značaja sledeće konvencije Saveta Evrope. To su: 1) Konvencija o građanskoj odgovornosti za štete nastale usled aktivnosti koje su opasne za životnu sredinu iz 1993. godine i 2) Konvencija o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava iz 1998. godine.

Još od svog osnivanja 1949. godine, Savet Evrope je kao osnovne ciljeve svog delovanja odredio: 1) zaštitu ljudskih prava, demokratije i vladavine prava, 2) unapređenje svesti i podsticanje razvoja kulturnog identiteta i različitosti evropskih zemalja, 3) traženje rešenja za probleme sa kojima se suočava evropsko društvo (npr. oštećenje životne sredine, kloniranje, itd) i 4) pružanje pomoći u učvršćivanju odnosno konsolidaciji stabilnosti demokratije kroz implementaciju političkih, zakonodavnih i ustavnih reformi. Iz ovako postavljenih ciljeva, proizilazi da je Savet Evrope kao regionalna politička organizacija ovlašćen da preduzima različite aktivnosti u sledećim oblastima: ljudska prava, pravna saradnja, socijalna kohezija, zdravlje, obrazovanje, kultura, nauka, mediji, sport, omladina, lokalna demokratija, životna sredina i regionalno planiranje.

Kao član Saveta Evrope u kratkom vremenskom periodu ćemo morati prihvatiti mnoga međunarodna pravna akta ove evropske organizacije, a među njima i ove dve konvencije koje se odnose na uspostavljanje efikasnog sistema zaštite životne sredine na putu stabilizacije i asocijacije sa evropskim i međunarodnim pravom i standardima (Morand Deviller, 1987: 128-141).

3.1. Građansko pravna odgovornost

U skladu sa principom 13. Deklaracije o životnoj sredini i razvoju iz Rio de Žaneira koja je doneta 1992. godine, Savet Evrope je, u cilju obezbeđivanja adekvatne kompenzacije za štete koje su prouzrokovane aktivnostima koje su opasne za životnu sredinu, u Luganu 21. juna 1993. godine doneo Konvenciju o građanskoj odgovornosti za štete nastale usled aktivnosti koje su opasne za životnu sredinu - poznata i kao Lugano konvencija (Savet Evrope, 1996: 169-189). U početnim odredbama Konvencija je utvrdila osnovne pojmove i njihovu sadržinu koja će se jedinstveno tumačiti od članica ove najstarije evropske organizacije. Tako se kao životna sredina smatraju: životni izvori kako abiotski tako i biotski kao što su vazduh, voda, zemljište, flora, fauna i interakcija među ovim faktorima; svojina koja predstavlja deo kulturnog nasleđa kao i karakteristični aspekti pejzaža.

Osnovni ciljevi koje je trablo da ostvari Lugano konvencija jesu sledeći (Ilić Popov, 2002: 27): 1. ostvarivanje većeg jedinstva između država članica Saveta Evrope, 2. poboljšanje kvaliteta života ljudi, posebno promovisanje zdrave i ugodne životne sredine, 3. neophodnost da se ustanovi građanska odgovornost i

obezbedi odgovarajuća naknada za štete koja su prouzrokovane aktivnostima koje su opasne za životnu sredinu, 4. usvajanje principa "zagađivač plaća" kao osnova za objektivnu odgovornost i 5. potreba da se predvide određena sredstva i mere kojima će se sprečiti aktivnosti koje su opasne za životnu sredinu i koja će obezbediti da se životna sredina vrati u prethodno stanje. Ovako određena životna sredina može biti ugrožena raznim izvorima opasnosti (Documents, 2007: 189-211). To su: 1) opasna aktivnost, 2) opasna supstanca i 3) incident.

Kao opasna aktivnost (Kraemer, 2007: 67-89) u smislu odredaba ove konvencije smatra se: 1) proizvodnja, rukovanje, skladištenje, upotreba ili istovar jedne ili većeg broja opasnih supstanci ili svaka delatnost koja je slične vrste u vezi sa ovim supstancama, 2) proizvodnja, uzgajanje, rukovanje, skladištenje, korišćenje, uništavanje, bacanje, oslobađanje ili svaka druga delatnost u vezi sa jednim ili više genetski modifikovanih organizama ili mikroorganizama koji predstavljaju značajan rizik za čoveka, prirodnu sredinu ili imovinu, 3) rad instalacija ili postrojenja za spaljivanje, obradu, rukovanje ili reciklažu otpadaka pod uslovom da predstavljaju značajan rizik za čoveka i prirodnu sredinu i 4) rad postrojenja za stalno odlaganje otpada.

Kao opasna supstanca smatra se svaka supstanca ili preparat koji ima osobinu da predstavlja značajan rizik za čoveka, prirodnu sredinu ili imovinu (eksplozivne, oksidativne, zapaljive, toksične, štetne, korozivne, iritirajuće i sl.). Incident u smislu prouzrokovača štete u životnoj sredini predstavlja svako iznenadno događanje ili stalno događanje u seriji koja ima isto poreklo, a koje dovodi do oštećenja ili stvara ozbiljnu i permanentnu opasnost od stvaranja štete. Usled dejstva opasnih aktivnosti, opasnih supstanci ili preparata kao i incidenta, može doći do oštećenja ili ugrožavanja životne sredine.

Ona se ispoljava u nastupanju određene štete. Kao šteta koja podleže kompenzaciji prema ovim pravilima (čl.2.st.7. Konvencije) smatraju se: 1) gubitak života ili lična povreda, odnosno povreda telesnog integriteta ili zdravlja, 2) gubitak ili oštećenje imovine sem onog koji se odnosi na same instalacije ili imanje koji su pod kontrolom rukovaoca na mestu opasne aktivnosti, 3) gubitak ili šteta koji su nastupili oštećenjem životne sredine i 4) troškovi preventivnih mera kao i svaka šteta nastala primenom ovih mera.

Odgovornost za ovako prouzrokovanu štetu se utvrđuje po odredbama evropske konvencije pod sledećim uslovima: 1) ako je ista nastala posle stupanja na snagu ovog međunarodnog pravnog akta i 2) ako se incident dogodio na teritoriji neke od zemalja ugovornih strana bez obzira gde se osećaju posledice štete. Ta se odgovornost za prouzrokovanu štetu može javiti u dva vida i to kao: 1) odgovornosti u pogledu supstanci, organizama i određenih otpadnih instalacija ili lokacija i 2) odgovornosti u pogledu lokacija za stalno deponovanje otpada.

U prvom slučaju rukovalac koji obavlja opasnu aktivnost odgovoran je za ukupno nastupelu štetu usled ove aktivnosti kao rezultat akcidenta u vreme ili u toku perioda kada je on obavljao kontrolu te aktivnosti. Kao rukovalac se smatra lice koje vrši kontrolu opasne aktivnosti. U drugom slučaju odgovoran je rukovalac

na lokaciji za stalno deponovanje otpada u vreme kada je šteta prouzrokovana otpadom deponovanim na toj lokaciji (Knez, 1998: 118-129).

Od navedenih pravila o odgovornosti za štetu postoje određeni izuzeci u kojim slučajevima nema odgovornosti rukovaoca. To su sledeći slučajevi: 1) kada je šteta prouzrokovana ratnim zbivanjima, neprijateljstvom, građanskim ratom ili ustankom, 2) prirodnim fenomenom izuzetnog karaktera koji se ne može izbeći, niti mu se može suprotstaviti , 3) delatnošću neke treće strane, 4) zagađivanjem na prihvatljivim nivoima (a šta su prihvatljivi nivoi predstavlja faktičko pitanje koje se mora rešiti u svakom konkretnom slučaju imajući u vidu sve okolnosti objektivnog i subjektivnog karaktera) ili 5) opasnim aktivnostima koje su obavljene u skladu sa zakonom u interesu lica koje je pretrpelo štetu.

Odgovornost za ovako prouzrokovanu štetu zagađenjem životne sredine se praktično svodi na naknadu materijalne i nematerijalne štete u vidu kompenzacije. Tužba za kompenzaciju se pokreće pred nacionalnim sudskim organima i to prema mestu gde je pretrpljena šteta ili gde je sprovedena opasna aktivnost ili gde je uobičajeno mesto boravka optuženog (alternativna nadležnost). No, ovom je konvencijom predviđena mogućnost da se u ovakvim slučajevima može na zahtev organizacija ili organa koji se bave zaštitom, čuvanjem i unapređenjem životne sredine odrediti: 1. zabrana opasne aktivnosti koja je protivzakonita i koja predstavlja ozbiljnu pretnju nanošenju štete životnoj sredini, 2. nalog rukovaocu da preduzme određene tačno navedene mere za sprečavanje incidenata ili nastanka ovakve štete u budućnosti, 3. nalog rukovaocu da preduzme mere nakon incidenta da se spreči nastanak buduće štete i 4. nalog rukovaocu da preduzme mere povratka u pređašnje stanje.

Ova konvencija u članu 14. predviđa interesantno rešenje u pogledu slobodnog pristupa informacijama kojima raspolažu organi javne vlasti (dakle nadležni državni organi). Naime, svako lice na svoj zahtev i bez obaveze da u konkretnom slučaju dokazuje opravdani interes ima pravo na pristup informacijama koje se tiču životne sredine (o njenom stanju, kvalitetu oblicima i vidovima odnosno stepenu oštećenja ili ugrožavanja i sl.) pod uslovom da takvim podacima raspolažu javne vlasti[1].

Ovo pravo na informisanje je ograničeno samo u sledećim slučajevima, kada to nalažu sledeći razlozi: 1) poverljivost rada organa javne vlasti, međunarodni odnosi ili nacionalna odbrana, 2) javna bezbednost , 3) pitanja koja jesu ili su bila u sudskom postupku ili su pod istragom, 4) komercijalna (poslovna) i industrijska poverljivost uključujući i intelektualnu svojinu, 5) ako se radi o materijalu koji je obezbedila treća strana bez pravne obaveze te strane da tako postupi i 6) ako se radi o materijalu čije bi obelodanjivanje učinilo verovatnijim oštećenje životne sredine na koju se taj materijal odnosi.

[1] Ovo je rešenje u skladu sa Direktivom Saveta Evropske zajednice (90/313/EEC) o slobodi pristupa informacijama o životnoj sredini od 7. juna 1990. godine.

3.2. Krivično pravna odgovornost

U cilju da se još više pooštri odgovornost pojedinaca, pravnih lica, preduzeća, ustanova ili drugih organizacija sa multinacionalnim karakterom, pa čak i samih država i međunarodnih organizacija u oblasti uređivanja, očuvanja, unapređenja i zaštite životne sredine, u međunarodnim okvirima se ubrzo uočilo da nije dovoljna samo mogućnost utvrđivanja građansko pravne odgovornosti za štetu koja je prouzrokovana životnoj sredini. Posle pet godina intezivnih napora mnogih naučnih i stručnih radnika, došlo je do usvajanja nove evropske konvencije koja je postavila osnove i okvire krivične odgovornosti za prouzrokovane štete po životnu sredinu (Serčić, 2003: 89-97).

Tako je po prvi put uspostavljena sveobuhvatna krivično pravna zaštita životne sredine u međunarodnim okvirima i to upravo usvajanjem Konvencije o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava (Jovašević, 2009: 117-132). Ovu je konvenciju Savet Evrope usvojio u Strazburu 4. novembra 1998. godine. Na ovaj način se htela podići efikasnost i kvalitet zaštite životne sredine u regionu, ali i da se kvalifikuju kao kažnjivi delikti određene radnje, postupci ili njihova propuštanja kada prouzrokuju oštećenje ili narušavanje životne sredine. Praktično se ovim rešenjima uspostavljaju osnove jedinstvene krivično pravne zaštite životne sredine u okviru evropskog prava i osnove odgovornosti fizičkih ali i pravnih lica za krivična i druga kažnjiva dela (upravne prekršaje kako ih naziva konvencija).

Sve zemlje koje su potpisale ovu konvenciju imaju obavezu da preduzmu određene mere i aktivnosti. Te aktivnosti su dvojakog karaktera: 1) na nacionalnom planu i 2) na međunarodnom planu. Na nacionalnom planu ovom se konvencijom postavljaju osnove za predviđanje u krivičnim zakonodavstvima određenih ponašanja kao krivičnih dela i propisivanje krivičnih sankcija za njihove učinioce, a na međunarodnom planu ta se obaveza ogleda u preciziranju pravila o međunarodno pravnoj saradnji između država u suprotstavljanju ovakvim kriminalnim radnjama koje mogu da ugroze životnu sredinu na širim prostorima.

U osnovi ove konvencije Saveta Evrope nalazi se ostvarenje sledećih proklamovanih ciljeva (Vlašić Feketija, 2004: 67-89): 1. potreba vođenja zajedničke kaznene politike u cilju zaštite životne sredine, 2. zahteva da život i zdravlje ljudi, kao i flora i fauna te drugi prirodni resursi budu zaštićeni svim raspoloživim sredstvima uljkučujući i krivičnopravne mere, 3. potreba da se nekontrolisana upotreba tehnologije kao i prekomerna eksploatacija prirodnih resursa koji dovode do ozbiljnih rizika po životnu sredinu prevaziđu merama koje su koordinirane između zemalja članica Saveta Evrope i ostalih zemalja koje potpišu, odnosno ratifikuju ovu konvenciju, 4. neophodnost da se kršenje principa zaštite životne sredine propiše kao krivično delo koje podleže odgovarajućim sankcijama i 5. krivično gonjenje i kažnjavanje učinilaca krivičnih dela u oblasti zaštite životne sredine i želja da se u tom cilju ojača i međunarodna saradnja.

Zapravo ova je konvencija trebalo da podigne nivo zaštite životne sredine u regionu (i tako smanje ili suzbiju u potpunosti prekogranični incidenti), da se kriminalizuju

određeni postupci i radnje, odnosno njihovo propuštanje kada su štetni za životnu sredinu i to putem jedinstvenog međunarodnog pravnog instrumentarijuma. Njome se uspostavljaju dve vrste obaveza za države potpisnice da uspostave efikasan i sveobuhvatan sistem odgovarajućih mera. To su sledeće mere: 1) mere koje države treba da preduzmu na nacionalnom planu (drugi deo konvencije) koje se sastoje u obavezi propisivanja oblika ugrožavanja životne sredine kao krivičnih dela ili prekršaja na način i u granicama koji su konvencijom predviđeni, te utvrđivanju sistema adekvatnih krivičnih sankcija za učinioce tih dela i 2) mere koje države treba da preduzmu na međunarodnom planu (treći deo konvencije) koje se sastoje u ostvarivanju efikasne međunarodne saradnje radi ostvarivanja ciljeva konvencije.

I Konvencija o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava u odredbi člana 2.stav 1. tačka b. definiše objekat zaštite. To je životna sredina koja ovde obuhvata: 1) ljude, odnosno određene vrednosti ljudskog života, telesnog integritete ili zdravlja, 2) vazduh, vodu i zemljište, 3) zaštićene spomenike i druge zaštićene objekte, 4) imovinu, 5) biljke (flora) i 6) životinje (fauna).

Kao radnje izvršenja krivičnih dela povrede ili ugrožavanja životne sredine mogu se javiti: 1) aktivne radnje, činjenje (pozitivne delatnosti) i 2) negativne radnje, nečinjenje (propuštanje određenih radnji uopšte ili na određenom mestu ili u određeno vreme ili sa određenim sredstvom i sl). Naime, kao radnje izvršenja pojedinih krivičnih dela kojima se povređuje, degradira, ugrožava ili narušava životna sredina prema odredbama ove konvencije, za koje se može predvideti krivično kažnjavanje određene su sledeće delatnosti: 1. ispuštanje, emisija ili uvođenje neke količine supstanci ili jonizujućeg zračenja u vazduh, vodu ili zemljište, 2. nezakonito odlaganje, tretman, čuvanje, transport, izvoz, uvoz opasnog otpada, 3. nezakonito ispuštanje, emisija ili uvodjenje neke količine supstanci ili jonizujućeg zračenja u vazduh, vodu ili zemljište i 4. nezakonit rad postrojenja koja obavljaju opasne aktivnosti pri čemu je došlo do nastupanja smrti ili ozbiljnog telesnog povređivanja ili narušavanja zdravlja nekog lica, ili stvaranja rizika od izazivanja smrti ili ozbiljne povrede ili oštećenja zaštićenih objekata ili spomenika ili druge imovine, ili oštećenje kvaliteta vazduha, vode, zemljišta, životinja ili biljaka.

Pored navedenih radnji izvršenja krivičnih dela, kao kažnjive su predviđene i sve druge delatnosti kojima se podstiče ili pomaže u ostvarivanju delatnosti kojima se narušava ili ugrožava životna sredina. To znači da je izričito po odredbama ove konvencije predviđena odgovornost i za saučesništvo u vidu podstrekavanja i pomaganja. Konvencijom Saveta Evrope su takođe precizno određeni pojam, karakteristike i vrste prouzrokovanih posledica. Ona se naime može javiti kao: 1. smrt nekog lica, 2. ozbiljna povreda (narušavanje) telesnog integrietta ili zdravlja nekog lica, 3. stvaranje značajnog rizika od izazivanje smrti ili telesne povrede (ovde se posledica ne javlja u vidu povrede, već ugrožavanja zaštićenog dobra, dakle u stvaranju, neposredne, stvarne, konkretne opasnosti po život, telesni integritet ili zdravlje), 4. suštinsko, dakle značajno oštećenje zaštićenih spomenika, drugih zaštićenih objekata, imovine, biljaka i životinja ili stvaranje opasnosti po navedena dobra da budu oštećena ili povređena i 5. suštinsko oštećenje kvaliteta vazduha, vode, životinja ili biljaka odnosno stvaranje opasnosti po navedena dobra.

Za navedene kažnjive, zabranjene, protivpravne delatnosti fizičkih i pravnih lica, konvencijom su predviđene i određene vrste i mere krivičnih sankcija. To su sledeće vrste sankcija: 1. kazna lišenja slobode, 2. novčana kazna i 3. konfiskacija imovine koja se može javiti u tri vida i to kao: a) oduzimanje sredstava, b) oduzimanje prihoda i v) oduzimanje druge imovine čija vrednost odgovara prihodima.

Ovo su osnovne vrste krivičnih sankcija koje države potpisnice konvencije treba da propišu u svom nacionalnom zakonodavstvu za krivična dela protiv životne sredine (ekološka krivična dela) koja su sankcionisana ovom konvencijom. Pri tome nije unapred određen raspon (minimum i maksimum) kazne zatvora ili novčane kazne koji će biti zaprećen za pojedina krivična dela. To je ostavljeno samim državama da odrede shodno obimu i intenzitetu društvene opasnosti i sistemu kaznene politike koji je institucionalizovan u određenoj državi. Pored kazni predviđena je i obaveza učinioca određenog krivičnog dela da uspostavi narušeno stanje životne sredine (tzv.povraćaj u pređašnje stanje ili restitucija). Ovo nije vrsta krivične sankcije, već predstavlja izraz pravičnosti da se naknadi sve što je prouzrokovano protivpravnim ponašanjem i tako ponovo uspostavi predjašnje stanje (Benc, 1994: 115-134).

Iako ova konvencija ima za cilj obezbeđenje efikasne i potpune "zaštite životne sredine putem krivičniog prava" ona pored krivičnih dela kojima se povređuje ili ugrožava životna sredina u članu 4. predviđa još jednu vrsta kaznenih delikata - upravne prekršaje. To je vrsta protivpravnih delatnosti – činjenja i nečinjenja koje se mogu preduzeti sa umišljajem ili nehatom u sledećim oblicima: 1. nezakonito ispuštanje, emisija ili uvođenje nekih količina supstancija ili jonizujuće radijacije u vazduh, vodu ili zemljište, ali bez nastupele posledice kao što je to slučaj kod krivičnog dela iste vrste. To znači da za postojanje upravnog prekršaja u ovom obliku je dovoljno samo preduzimanje jedne ili više ovako određenih delatnosti bez obzira da li su one i u kojoj meri uticale negativno na životnu sredinu, 2. nezakonito izazivanje buke, 3. nezakonito odlaganje, tretman, čuvanje, transport, izvoz ili uvoz otpada, 4. nezakoniti rad pojedinih postrojenja, 5. nezakonita proizvodnja, treman, upotreba, transport, izvoz ili uvoz nuklearnih maetrijala, drugih radioaktivnih supstancija ili opasnih hemikalija, 6. nezakonito izazivanje štetnih promena na prirodnim komponentama nacionalnog parka, prirodnih rezervata, površina za očuvanje vode ili drugih zaštićenih područja i 7. nezakonito posedovanje, ubiranje, ubijanje, oštećenje ili trgovina zaštićenim vrstama divlje flore i faune.

I ova konvencija nema neposrednu primenu na konkretne slučajeve ugrožavanja životne sredine (Ban, 2004: 218-231). Njene odredbe će biti sprovedene u život samo i ukoliko pojedine zemlje, bilo članice Saveta Evrope ili druge, u svoje nacionalno krivično zakonodavstvo inkorporiraju sistem kažnjivih delikata i za njih predvide određenu vrstu i meru kazne čije okvire upravo daje ova konvencija.

4. ZAKLJUČAK

Budući da rizik akcidentalnog ugrožavanja životne sredine predstavlja ekspanzivnu pojavu koja ne poznaje granice između naroda, država, pa i kontinenata, to je logično

da je međunarodna zajednica rano uočila potrebu jedinstvenog sagledavanja načina, postupaka i uslova za postavljanje sistema sveobuhvatne, potpune, efikasne i kvalitetne zaštite, uređivanja i unapređivanja životne sredine u celini ili pojedinih njenih segmenata. S druge strane, međunarodna zajednica je pravilno uočila opasnost od različitih oblika i vidova povređivanja ili ugrožavanja životne sredine. Polazeći od toga danas je u međunarodnim okvirima postavljena jedinstvena osnova u pravcu uspostavljanja "održivog razvoja" životne sredine u skladu sa ekonomskim i društvenim potrebama.

Naime, to je novi društveni odnos prema životnoj sredini, prostoru i prirodnim resursima sa punom svešću postojanja odgovornosti pred budućim generacijama. Time su postavljeni osnovi nove grane prava – međunarodnog prava životne sredine koja utvrđuje sistem relevantnih međunarodnih standarda inaugurisanih u aktima univerzalih (OUN) i regionalnih (Savet Evrope, Evropska unija i dr.) međunarodnih organizacija za koje postoji obaveza pojedinih država da ih inplementiraju u svoje nacionalno zakonodavstvo.

U tom smislu sa aspekta zaštite životne sredine i otklanjanja štete koja je izazvana mogućim izvorima ugrožavanja ove sredine od posebnog su značaja međunarodni standardi sadržani u više dokumenata donetih u okviru i pod okriljem Saveta Evrope: 1) Konvencija o građanskoj odgovornosti za štete nastale usled aktivnosti koje su opasne za životnu sredinu iz 1993.godine i 2) Konvencija o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava iz 1998.godine.

LITERATURA

(1) Ball, S., Bel, S. (1991). *Environmental Law*, London: Sweet-Maxwell.
(2) Ban, A. (2004). "Zaštita okoliša", *Izazovi institucionalnih prilagodbi*, Zagreb, 211-234.
(3) Benc, S. (1994). "Politika zaštite okoliša Evropske unije i orijentacija Republike Hrvatske", *Evropska unija*, Zagreb, 115-134.
(4) Hedemann Robinson, M. (2007). *Enforcement of European Union Environmental Law*, London, New York.
(5) Ilić Popov, G. (2002): Savet Evrope i zaštita životne sredine, Beograd: Centar za antiratnu akciju.
(6) Joldžić, V. (2007). *Ekološko pravo države u tranziciji*, Beograd: IKSI.
(7) Jovašević, D. (2009). Sistem ekoloških delikata, Niš: Pravni fakultet.
(8) Knez, R. (1998). *Odgovornost gospodarskih subjektov za obremenjevanje okolja v materijalen in mednarednem zasebnom pravu,* Maribor: Založba GV.
(9) Kraemer, L. (2007). *EC Environmental Law*, London: Cambridge.
(10) Morand Deviller, J. (1987). *Le droit de l' environnement*, Paris: Dalloz.
(11) Ninković, M. (2004). *Zaštita životne sredine i ekološke parnice u SAD*, Beograd: Pravni fakultet.
(12) Serčić, M. (2003). *Međunarodnopravna zaštita morskog okoliša*, Zagreb: Pravni fakultet.
(13) Todić, D., Vukasović, V. (2002). *Ekološka kriza u svetu i odgovor međunarodne zajednice,* Beograd: Institut za međunarodnu poliriku i privredu.
(14) Vančina, F. (1982). *Čovjekova okolina*, Zagreb: Narodne novine.
(15) Vlašić, J., Vlašić Feketija, M. (2006). "Važnost zaštite okoliša u Hrvatskoj u procesu pristupanja Evropskoj uniji", *Izazovi sudjelovanja*, Zagreb.

(16) *(1996). Savet Evrope 1949-1996. godine*, Beograd: Službeni list.
(17) (2005). *Documents in European Community Environmental Law*, London.
(18) Council of Europe, Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, Lugano, 21.06.1993., European Treaty Series - No. 150, preuzeto sa: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007c079 .

ENVIRONMENTAL PROTECTION IN EUROPEAN LAW

Over last decades the economic and business development as well as the accelerated industrialization and technical and technological progress coupled with the application of the new technologies and integration of all countries in European and global business, economic and traffic flows, based primarily on technological and scientific achievements gave rise to a particular level and degree of contamination of the main natural resources of the living world. Due to the great importance of regulating, improving and protecting the environment, either concerning all its aspects or just some of them (water, air, soil, flora and fauna), the international community through a number of international (Under the auspices of UN) or regional (Council of Europa and European Union) legal acts established the legal standards in the given field, that had to be implemented by certain countries, including the Republic of Serbia, into respective national legislations as an attribute of the rule of law states. It is the foundation for determination of the Republic of Serbia as the state that strongly protects the principle of sustainable development. In this paper the author has analysed application of european standards in new environmental law in the Republic of Serbia from 2005.

KEYWORDS: Environment / Protection / Regulation / Legal standards / European law

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 3 / 123-127
Prikaz konferencije

BALKAN CRIMINOLOGY
Crime and Criminology in the Balkans

One-Week Intensive Course, Dubrovnik, Croatia, 10-14 October 2016

Nikola Vujičić*
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Reana Bezić*
Max Planck Partner Group for "Balkan Criminology"
University of Zagreb - Faculty of Law

BASIC INFORMATION ABOUT MPPG AND ONE-WEEK INTENSIVE COURSE

The Max Planck Partner Group for 'Balkan Criminology' (MPPG) represents a pioneering effort to establish a centre of criminological and criminal justice research excellence focused on the Balkan region (Balkan-criminology.eu, 2016). It has been jointly established in January 2013 by the Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law and the Zagreb Faculty of Law, based on the decision of the President of the Max Planck Society - Germany's most successful research organization. The MPPG's scientific program is not only closely linked to several research focuses of the MPI, but also rooted in a unique overall research concept that is tailored to fit to the specific needs of criminology in Southeastern Europe – the 'Balkan Criminology' concept (Scientific Report of the Max Planck Partner Group for Balkan Criminology, 2015: 5) First and foremost MPPG's mission is conducting various research projects which can be presented in one of the MPPG's three research focuses (RF): RF I – Violence, Organised Crime and Illegal Markets; RF II – Feelings and Perceptions of (In) Security and Crime; RF III – International Sentencing. The establishment, hosting and further development of the MPPG's Balkan Criminology Network (BCNet) is the second main mission of its work (It is gathering 16 countries). The BCNet should be the basis for regional research

* E-mail: nikola.vujicic.law@gmail.com
* E-mail: r.bezic@balkan-criminology.eu

endeavours, exchange of experience and knowledge, gathering of regional expertise, and should in the long run also ensure a pool of prospective junior researchers to be hired across the region (Scientific Report of the Max Planck Partner Group for Balkan Criminology, 2015: 65). Third mission is publishing MPPG's research findings through the publication series of the Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law, "Publications of the Max Planck Partner Group for Balkan Criminology", edited by Hans-Jörg Albrecht & Anna-Maria Getoš Kalac, and published by the Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e.V. & University of Zagreb – Faculty of Law. Volume BC 1 is titled "Mapping the Criminological Landscape of the Balkans. A Survey on Criminology and Crime with an Expedition into the Criminal Landscape of the Balkans". MPPG also launched its Newsletter, the Balkan Criminology News (BCNews), and it is meant as a forum for the exchange of information and ideas, and to spread latest news and point to actual developments. Forth mission of the MPPG is to annually organise a regional scientific conference and a training courses for young researchers. In this respect, MPPG organised Balkan Criminology' One-Week Intensive Course, which was held from 10th to 14th of October 2016 at the Inter-University Centre in Dubrovnik under the title *Crime and Criminology in the Balkans*. The course provides in-depth and up-to-date knowledge about the state of art in crime research in the Balkans, while introducing its participants to the basics of criminological methodology, phenomenology and etiology. The program was held for five days and many renowned experts and students not only from Balkan region but also from Germany, Switzerland and Austria participated in the course. Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law in Freiburg i. Br., Germany, generously granted a scholarships for attending the BC Course to a limited number of course participants.

This year, the lecturers on the BC course were: Assist. Prof. Dr. Almir Maljević, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina and director of the BC Course, Prof. Dr. Marcelo F. Aebi, University of Lausanne, School of Criminal Sciences (ESC) in Switzerland, Dr. Eszter Timár, Central European University in Hungary, Dr. Michael Kilchling, Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law in Freiburg, Germany, Prof. Dr. Rüdiger Wulf, honorable professor at the Tubingen University, Assist. Prof. Sunčana Roksandić Vidlička, member of the Max Planck Partner Group for "Balkan Criminology". Details of this year's BC course will be presented in the second part of this review. In this section are listed *short excerpts from papers / presentations*, which were presented by some of the participants, at this year Intensive-Course:

Sara Frančeškin, Slovenia, University of Ljubljana - European Law Faculty: the paper research is focused on legal and socio-political aspect of the issue of human trafficking and smuggling in the Balkans such as: possibilities of repatriation, which is raising a number of significant issues under International Law, in particular, human rights, refugee and Humanitarian Law. The challenge for all countries, is to target the criminals who exploit desperate people and to protect and assist victims of trafficking and smuggled migrants, many of whom endure inconceivable suffering in their attempt of the better life.

Arbora Aliaj, Albania, University of Tirana - Faculty of Law: her presentation analyzed the approximation and harmonization of Human Trafficking Directive 2011/36/ EU in Balkan, with main focus in the criminal codes and criminal policies. The research is based upon legal framework, comparative analyses and on a review of what the Balkan's country have done for the implementation of European legislation and what they have not done yet. Its seeks to give a clear image of the legislative situation in Southeastern Balkan countries.

Tanja Legović Pisačić, Croatia, University of Zagreb - Faculty of Law: her presentation was about criminological aspects of road trafficking (more precisely: about criminal offence of wanton driving). The criminal offence of wanton driving is implemented in Croatian Criminal Code in 2011 year, but there is a lot of problems in praxis, of which is the highest in relation to the elements of this offense.

Miruna-Mihaela Popescu, Romania, University of Bucharest - Faculty of Law: her paper analyzed problems of organized crime in Romania. In Romania, one can identify a complex of socio-economic factors which stimulate the increase of organized crime, such as: the persistence of economic, financial and social problems generated by the delay in the enforcement of the structural reforms; the downfall of morality and public solidarity, the increase of permissiveness after a long time of communist indoctrination; Romania's geopolitical position between East and West and the implications of Balkan crisis.

Nadja Mićić, Slovenia, University of Ljubljana - Faculty of Law: in this paper, author first introduce about the psychological aspects of battered person syndrome and manifestation of the phenomenon to the posttraumatic stress disorder. She shows the historical and contemporary aspects of battered spouse defences, with an emphasis on the claim of self - defences and the claim of insanity. The conclusion is that there is no consistency in sentencing battered persons who kill their abusers. Woman are usually sentenced with shorter sentences than men. On the other hand, in some cases penalties were high despite the fact that some situations were close to self-defense, which only confirms the tendency of tightening policy of punishment in general.

INTENZIVNI KURS IZ METODOLOGIJE

U periodu od 10. do 14. oktobra 2016. godine, u Dubrovniku je održan intenzivni kurs o osnovnim metodama koje se koriste pri pisanju naučnih i istraživačkih radova u oblasti Kriminologije. Ovaj kurs, koji sa pravom nosi naziv intenzivni, imajuću u vidu da je svaki radni dan bio dobro isplaniran, treću godinu za redom je organizovan u saradnji Max Planck grupe - "Balkan Criminology" i IUC Dubrovnik (Međunarodni univerzitetski centar u Dubrovniku). Na ovogodišnjem kursu, pored Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije, Rumunije, Slovenije, Turske, koje su imale po nekoliko predstavnika, po prvi put je učestvovala i Republike Srbija, koju je predstavljao Nikola Vujičić, doktorand Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i istraživač pripravnik Instituta (*koautor ovog teksta*). Ono što ovaj kurs čini posebnim, jeste činjenica da je on pre svega interaktivan i da

podrazumeva da svako od učesnika izlaže svoj rad / prezentaciju, koji podležu stručnoj recenziji. Ali, krenimo redom.

Prvi radni dan, otpočeo je izlaganjem prof. dr Almira Maljevića (Bosna i Hercegovina, Univerzitet u Sarajevu) koji je predstavio ciljeve ovog projekta, predavače i teme koje će biti razrađene u toku kursa. Nakon uvodnog izlaganja, predstavio je svoj rad na temu *Međunarodni teroristi - pravni okvir i izazovi za efikasnu istragu* (eng. Foreign terrorist fighters - legal framework and challenges for effective investigation in the Balkans) čime je otvorena interesantna rasprava u pogledu najboljih načina reagovanja društva na ovaj oblik kriminaliteta. U drugom delu, prof. dr Marcelo F. Aebi (Švajcarska, Univerzitet u Lozani) održao je predavanje o osnovama kriminoloških istraživanja i metoda, sa posebnim naglaskom o važnosti statistike i komparativnog pristupa u kriminologiji. Poslednja sesija, koju je održala dr Eszter Timár (Mađarska, Centralno-evropski univerzitet) bila je posvećena praktičnoj obuci učesnika, koja se sastojala u čitanju radova i ispravljanju najčešćih grešaka koje početnici (ponekad i oni sa iskustvom) čine u praksi.

Drugog radnog dana, prof. dr Marcelo F. Aebi održao je predavanje o statističkim podacima, sa ukazivanjem na dve osnove činjenice: prvo, koji podaci su pouzdani i na koji način ih je moguće prikupiti; drugo, načini obrade i tumačenja statističkih podataka (SPSS baza). Viktimološkoj dimenziji kriminalne pojave, koju je detaljno izložio dr Michael Kilchling (Nemačka, Max Planck Institut za strano i međunarodno krivično pravo) bio je posvećen drugi deo radnog dana. Ovo je bio dan i kada je jedan deo učesnika prezentovao svoje radove koji su, pored stručne ocene i komentara predavača, u nekim slučajevima dovodili do oštre rasprave među učesnicima kursa.

Sredina radne nedelje bila je posvećena isključivo praktičnoj obuci učesnika, koju je držala dr Eszter Timár, dok je prof. dr Rüdiger Wulf (Nemačka, Univerzitet u Tubingenu) govorio o vrlo važnoj temi za svakog mladog istraživača, koji obično ima problem sa rasplinjavanjem prilikom pisanja radova, nakon čega se gubi nit o suštini. Na osnovna pravila u pogledu opredeljivanja za temu i kreiranja naslova rada, ukazao je u svojoj prezentaciji - "*Kako stvoriti tezu: od ideje do finalnog proizvoda*".

Početak četvrtog radnog dana, bio je posvećen viktimologiji, a dr Michael Kilchling je ovog puta predstavio komparativno istraživanje o učešću žrtava u krivičnom i građanskom postupku, kao i postupcima pred međunarodnim krivičnim tribunalima. Jasno je ukazano i na razliku u polažaju žrtve u anglosaksonskom i kontinentalnom pravu. Prof. dr Sunčana Roksandić Vidlička (članica Max Planck grupe - "Balkan Criminology") održala je predavanje o zločinima protiv čovečnosti (konkretno, o medicinskim eksperimetnima i trgovini ljudskim organima) gde je ukazano i na primere koji su se dešavali na Balkanu, a koji nisu još uvek razrešeni. Po završetku prezentovanja i ocenjivanja radova učesnika, kasni poslepodnevni časovi i zalazak sunca na Jadranskom moru, iskorišćeni su za razgledanje znamenitosti grada Dubrovnika.

Poslednjeg dana, predavači i ostali učesnici, izneli su osnovne zaključke o ovogodišnjem kursu, nakon čega su dodeljeni sertifikati polaznicima. Kao što je

uobičajeno, i ove godine je dodeljena nagrada za najbolji rad, koji će biti publikovan u *Evropskom zborniku za kriminologiju* (eng. European Journal of Criminology), a koja je pripala Nikoli Vujičiću, koji je izlagao rad na temu *Fenomenološke i etiološke karakteristike kriminaliteta maloletnika u Srbiji - komparativna analiza* (eng. Phenomenological and Etiological Characteristics of Juvenile Crime in Serbia - comparative analyses) a kojom analizom je sagledan ovaj oblik kriminaliteta u poslednjih deset godina. Posebna nagrada, dodeljena je Sari Frančeškin iz Slovenije, koja je izlagala rad na temu *Trgovina ljudima i krijumčarenje na Balkanu* (eng. Human trafficking and smuggling in the Balkans: What are the possibilities of repatriation of the victims according to the International law?) i koji će biti objavljen u Biltenu "Balkan criminology" grupe.

Ovaj metodološki kurs se od ostalih izdvaja po sledećem: prvo - namenjen je, pre svega, onim polaznicima koji se interesuju za Kriminologiju kao naučnu disciplinu; drugo - kao što je već pomenuto, intenzivan je (što, treba priznati, u nekim momentima zahteva i odgovarajuće predznanje učesnika, poput poznavanja osnovnih metoda koji se u koriste u Kriminologiji); treće - posmatrajući ovu, ali i prethodne godine, primetno je da predavači na kursu, uglavnom dolaze sa najprestižnijih univerziteta i instituta u Evropi); četvrto - mogućnost dobijanja stipendije koju dodeljuje Max Planck Institut iz Frajburga, svakako je činjenica koju treba imati u vidu prilikom apliciranja i najzad, peto - intenzivni kurs, sasvim primetno, dovodi i do stvaranja mreže mladih ljudi koji, po povratku u svoje matične zemlje, nastavljaju dalju saradnju, što je slučaj i sa autorima ovog prikaza.

RECENZENTI KOJI SU RECENZIRALI RADOVE TOKOM 2016. GODINE

Da recenzije rukopisa ne moraju biti reda radi napisane, blistavo su pokazali svojim očekivano odgovornim naučno-kritičkim vrednovanjem tekstova, recenzenti našeg Časopisa:

Prof. dr Aleksandar Jugović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
Prof. dr Božidar Banović, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Danijela Ilić-Stošović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Đorđe Đorđević, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
Prof. dr Đorđe Ignjatović, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Dragan Jovašević, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu
Prof. dr Goran Knežević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Milan Škulić, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Saša Mijalković, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
Prof. dr Vesna Gojković, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad
Prof. dr Vesna Nikolić Ristanović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Zorica Mršević, Institut društvenih nauka, Beograd
Doc. dr Zorica Milošević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Dr Veljko Turanjanin, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Dr Jovan Ćirić, Institut za uporedno pravo, Beograd
Dr Leposava Kron, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

UREDNICE

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

Primer: 1. **Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. *Kategorije korisnika*

1.1.1. Žene i deca

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poređati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

---

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, *34*(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNIK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306